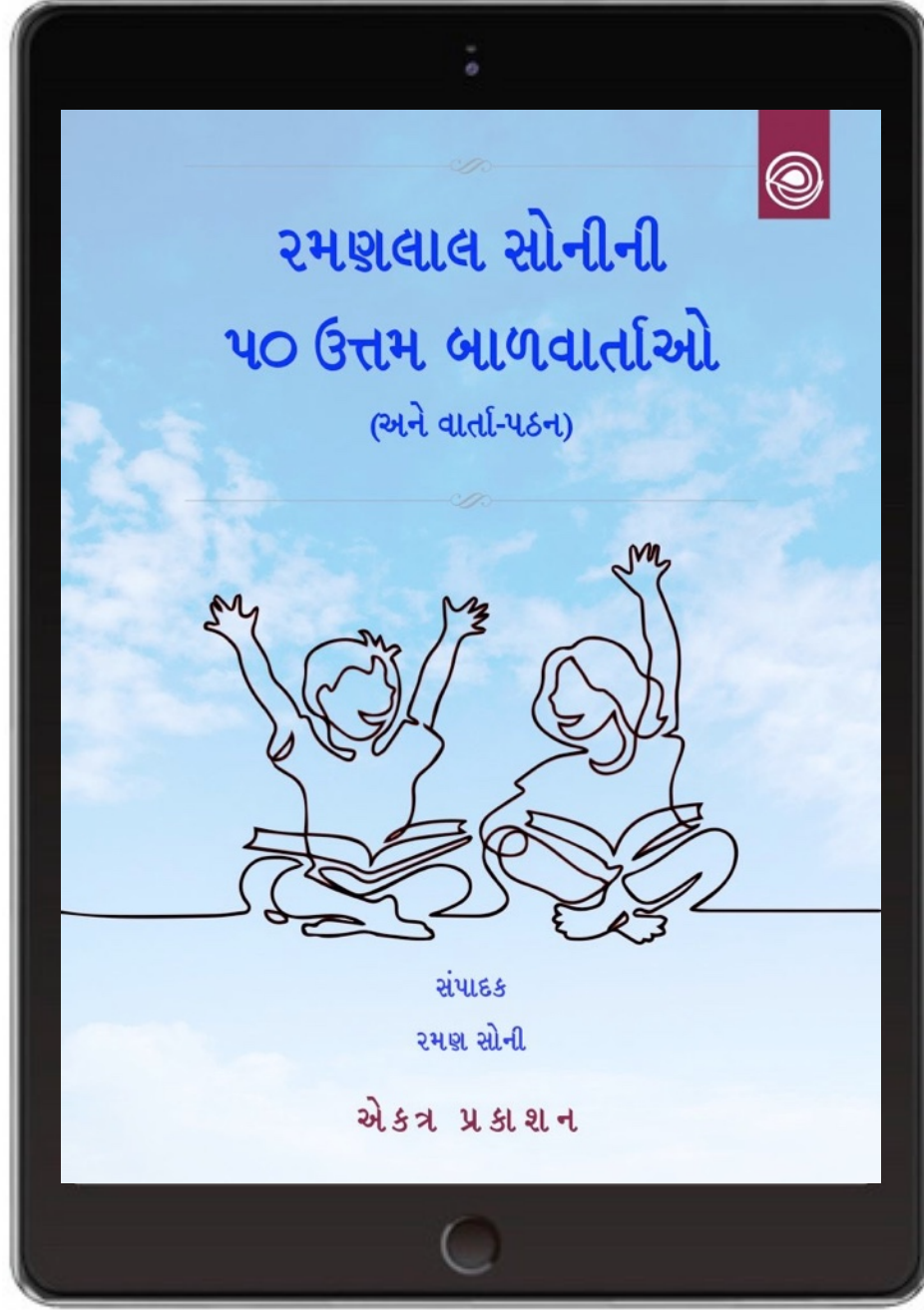

વર્ષ ૭ | સળંગ અંક ૪૨ | જૂન ૨૦૨૦

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ : ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

સંચયન ૪૨ // જૂન ૨૦૨૦

સંપાદકનું કથન – ગુજરાતી વાચન : ભેખડની ધાર પર? – રમણ સોની

કવિતા – કાવ્યગુચ્છ – ગની દહીંવાલા

વાર્તા – જવા દઈશું તમને – કુન્દનિકા કાપડિયા

સ્મરણ-અંજલિ – કુન્દનિકા કાપડિયા – હિમાંશી શેલત

ગીત – હવે તારો અભાવ – ભરત ખેની

સ્મૃતિકથા – સ્વૈરકથા મણકો : ૪ – હરિકૃષ્ણ પાઠક

વાર્તા – નંબર ૭૦૩ – પ્રિયંકા જોશી

કવિતા – દર્શન – ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી

નાટક – ચાકણ-ચાલ – જયંતિ દલાલ

કાવ્ય – એક બાળકીને સ્મશાને લઈ જતાં – ઉમાશંકર જોશી

અનુવાદ – A Little Girl's Funeral – Dushyant Pandya

લેખ – સાહિત્યસર્જન અને સુથારીકામ – શિશિર રામાવત

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

‘એકત્ર’નો વીજાણુ-પુસ્તક-નિર્માણ (ઈ-બુક)નો પ્રકલ્પ ચાલે છે એમાં હમણાં મેં રમણલાલ સોનીની ઉત્તમ બાળવાર્તાઓનું – એમણે ૬૦૦ જેટલી લખેલી એમાંથી ૫૦ ચૂંટીને એનું ઈ-પુસ્તક-સંપાદન તૈયાર કર્યું એ આપ સૌને હવે સુલભ છે. એ સંપાદન કરતી વખતે મનમાં જાગેલો એક પ્રશ્ન અહીં ચર્ચા માટે મૂકું છું :

વાર્તાઓ પસંદ થઈ ગઈ, એની ટાઇપ-સેટ પ્રત પણ તૈયાર થઈ ગઈ, ત્યારે મને વિચાર થયો કે, ગુજરાતીભાષી બાળકો માટે આ પુસ્તક કર્યું છે પણ એ કેટલાં બાળકો ‘વાંચી’ શકશે? વિદેશમાં રહેતા ગુજરાતી પરિવારોનાં બાળકો હવે, આ નવી પેઢીનાં બાળકો પણ, ગુજરાતી ભાષા બોલતાં-સાંભળતાં-સમજતાં હશે કદાચ, પણ એમાંનાં કેટલાં ગુજરાતી લિપિથી પરિચિત હશે? પોતાનાં બાળકોને ગુજરાતી શીખવવાના પ્રયાસો વિદેશમાં થતા રહેલા એ પણ હવે મંદ પડ્યા છે – કાં તો શીખવનારના હાથ હેઠા પડ્યા છે (બાળકોની ઈચ્છા ઓછી હોવાને લીધે) કે પછી શીખવનારાંને પણ, ગુજરાતી લિપિ શીખવવી એ હવે, બહુ પ્રસ્તુત નહીં લાગતું હોય.

ગુજરાતમાં પણ, અંગ્રેજી માધ્યમને લીધે, ગુજરાતીમાં લખેલું/છાપેલું વાંચી શકતાં હોય એવાં બાળકો/વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ, તદ્દન નવી પેઢીમાં કેટલું? વર્ણાક્ષરો ઓળખતાં હોય પણ વાંચવાનું કહીએ ત્યારે અ-ગ-મ-ર-ટ-પ-ર પ્રકારનું અચકાતું-ખચકાતું વાંચતાં હોય ત્યાં એમને વાંચવામાં રસ કેટલો પડતો હોય – એ સમજી શકાય એમ છે. (હવે પ્રાથમિક કક્ષાએ ગુજરાતી ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું છે એનાં કોઈ પરિણામો હજુ સ્પષ્ટ થયાં નથી. આપણે ત્યાં એવાં કોઈ સર્વેક્ષણો પણ થતાં નથી. એજ્યુકેશન કોલેજોના સંશોધકોને પણ એમાં રસ પડતો હોય તેમ જણાતું નથી.)

પરંતુ, અનુમાનથી પણ કહી શકાય કે ગુજરાતી ભાષા બોલી-સાંભળી-સમજી શકનાર બાળકોમાંથી ઘણાંખરાં બાળકો ગુજરાતી વાંચી-સમજી શકતાં નથી.

એટલે, ગુજરાતીભાષી બાળકોનો મોટો ભાગ જો વાચનક્ષમતા ન ધરાવતો હોય તો આવી, ઘણી મહેનતપૂર્વક પસંદ કરેલી બહુ રસપ્રદ બાળવાર્તાઓ રજૂ કરવાનો કયો અર્થ? બાળક-વાચકોના મોટા વર્ગ સુધી તો એ પહોંચવાની નહીં! (મોટેરાંને બાળવાર્તાઓમાં અવશ્ય રસ પડતો હોય છે. પણ બાળ-વાર્તા બાળકો માટે જ નહીં – એ કેવું?)

પણ બાળકોને વાર્તાઓ (સાંભળવા)માં તો જરૂર રસ પડે. એટલે વિચાર્યું. કે માત્ર વાચન નહીં, પણ વાચન સાથે પઠન – એવા ઉમેરણરૂપે આ વાર્તાઓ રજૂ કરવી.

પહેલાં, માત્ર નમૂનારૂપે ૧૦-૧૫ વાર્તાઓની શ્રવણ-કડી (audio link) જોડવી એમ વિચારેલું, પણ પછી તો, વાર્તાઓ વાંચીને રેકોર્ડ કરી આપનાર મિત્રોનેય રસ પડ્યો. પરિણામે ૫૦માંથી ૨૭ વાર્તાઓ શ્રવણ-સેતુથી પણ સાંકળી લીધી.

ઘટના બહુ રસપ્રદ બની ગઈ – મારે માટે, પ્રકાશક અતુલ રાવલ માટે, તેમ જ જાણકાર અને રસિક પાઠકો (વાર્તાઓનું પઠન કરનારાં) માટે પણ. પઠન સરસ થયાં ને આ ‘વાંચો તથા સાંભળો’ નામનું સંપાદન સૌને પહોંચ્યું એમાંથી ઘણાંનો પ્રતિભાવ એવો આવ્યો કે ‘સાંભળવાની – ને સાંભળતાં સાંભળતાં વાંચવાની પણ – મજા આવી. જે બાળકોને ગુજરાતી લિપિ વાંચવામાં ઓછી-વધારે અગવડ પડે છે, એમને પણ સાંભળવાની તો બહુ જ મજા પડી!’

સાંભળવાનું-વાંચવાનું સાથે ચાલતું હોય ત્યારે બને કે તે તે બાળકનો લિપિ-પરિચય પણ, ઓછો-આછો હોય એ મજબૂત બનતો જાય. ને પછી ‘વાંચવા’માં પણ એને રસ પડતો જાય. થોડાં વર્ષ પહેલાં, અમેરિકા જવાનું થયેલું ત્યારે જાણેલું કે બાળક સ્કૂલમાં જતું થાય (K.G.માં) ત્યારે અંગ્રેજી વર્ણાક્ષરો/લિપિ શીખવતાં પહેલાં દરેક બાળકને અઠવાડિયે એક વાર સચિત્ર બાળવાર્તાનું પુસ્તક આપવામાં આવે, એમાંની વાર્તાઓ મા કે પિતા એ બાળકને પાસે બેસાડીને વાંચી સંભળાવે, સાંભળતાં ને ચિત્રો જોતાંજોતાં બાળકને વાર્તામાં ને (સ્વતંત્ર રીતે વાંચવાની જિજ્ઞાસાથી) લિપિમાં રસ પડે... એ પછી સ્કૂલમાં લિપિ શીખવાય.

એ પદ્ધતિની છાપ પણ મારા મન પર પડેલી હતી.

○

આ આખી ચર્ચા બલકે કેફિયત સામે વળતો પ્રશ્ન એ થવાનો કે આજે પણ ગુજરાતીના ઘણા પ્રકાશકો બાળવાર્તાઓ ને બાળકાવ્યોનાં ઘણાં મુદ્રિત પ્રકાશનો કરે છે. તો એનું શું? એ જો વંચાતાં ન હોય બાળકોમાં કે ભાગ્યે જ વંચાતાં હોય તો પછી શા માટે થતાં હશે એ પ્રકાશનો? એ વેચાતાં તો હશે જ, ને તો એ વંચાતાં પણ હશે. કોણ વાંચતું હશે એ? મોટેરાં (વયસ્કો) કે બાળકો પણ?

○

એટલે આ મુદ્દે સૌના પ્રતિભાવ નિમંત્રિત છે. ચર્ચામાં સૌ ભાગ લેશે તો પ્રકાશનનો ને વાચનનો આ મહત્ત્વનો મુદ્દો વધુ સ્પષ્ટ થશે, વધુ ચોખ્ખો થશે.

રમાણસોળી

૧૯૪૨માં મહાગુજરાત ગઝલમંડળની રચના થઈ એના એક સ્થાપક સભ્ય રહેલા ‘ગની’ દહીંવાલા (અબ્દુલગની અબ્દુલકરીમ દહીંવાલા જ. ૧૭.૮.૧૯૦૮ – અવ. ૫.૩.૧૯૮૭) એ સમયના આપણા એક લોકપ્રિય તેમજ મહત્વના ગઝલકવિ.

૩ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ ને સુરતમાં દરજીનો વ્યવસાય. કવિતાનો બહોળો પરિચય કેળવીને એમની સર્જકશક્તિ વિકસેલી. જાણીતી ગઝલ ‘દિવસો જુદાઈના જાય છે’માં છે એમ એમનામાં સંવેદન સાથે ઊંડી ચિંતનશીલતા પણ પ્રગટ થઈ છે. એમના છંદ-લયમાં સફાઈ છે, ને માધુર્ય પણ છે.

‘ગાતાં ઝરણાં(૧૯૫૩)’થી ‘નિરાંત(૧૯૮૧)’ સુધીના પાંચ સંગ્રહોમાં એમની ગીત, ગઝલ, મુક્તક-કવિતા ગ્રંથસ્થ થયેલી છે. એમણે ‘જરને શહાદત’ નામે, ૧૯૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય વિશે એક હિંદી નૃત્યનાટિકા પણ લખેલી.

ઉપવને આગમન

તમારાં અહીં આજ પગલાં થવાનાં ચમનમાં બધાંને ખબર થઈ ગઈ છે;
ઝુકાવી છે ગરદન બધી ડાળીઓએ, ફૂલોનીય નીચ નજર થઈ ગઈ છે.

શરમનો કરી ડોળ સઘળું જુએ છે; કળી પાંદડીઓના પડદે રહીને;
ખરું જો કહી દઉં તો વાતાવરણ પર, તમારાં નયનની અસર થઈ ગઈ છે.

બધી રાત લોહીનું પાણી કરીને, બિછાવી છે મોતીની સેજો ઉષાએ;
પધારો કે આજે ચમનની જવાની બધાં સાધનોથી સભર થઈ ગઈ છે.

હરીફોય મેદાન છોડી ગયા છે, નિહાળીને કીકી તમારાં નયનની,
મહેકંત કોમળ ગુલાબોની કાયા, ભ્રમર-ડંખથી બેફિકર થઈ ગઈ છે.

પરિમલની સાથે, ગળે હાથ નાખી, કરે છે પવન છેડતી કૂંપળોની;
ગજબની ઘડી છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ પુરાણા મલાજથી પર થઈ ગઈ છે.

ઉપસ્થિત તમો છો તો લાગે છે ઉપવન, કલાકારનું ચિત્ર સંપૂર્ણ જાણે;
તમે જો ન હો તો બધા કહી ઊઠે કે, વિધાતાની ક્યાંયે કસર થઈ થઈ છે.

‘ગની’ કલ્પનાનું જગત પણ છે કેવું, કે આવી રહી છે મને મારી ઈર્ષ્યા!
ઘણી વાર આ જર્જરિત જગમાં રહીને, ઘણી જન્મતોમાં સફર થઈ ગઈ છે.

(મહેક, ૧૯૬૧)

ખોટ વર્તાયા કરે

જો અડગ રહેવાનો નિશ્ચય ધરતીના જાયા કરે,
એ પડે તો એનું રક્ષણ એના પડછાયા કરે.

માફ કર નિષ્ક્રિયતા, મારાથી એ બનશે નહીં!
જીવતાં મારી જગતને ખોટ વર્તાયા કરે.

એટલું ઉન્નત જીવનનું ધ્યેય હો સંતાપમાં,
વાદળી એકાકી જાણે ચૈત્રમાં છાયા કરે.

વિશ્વસર્જક, ઘાટ ને ઘડતરની આ અવળી ક્રિયા!
તારું સર્જન જિંદગીભર ઠોકરો ખાયા કરે?

આપણે હે જીવ! કાંઠા સમ જવું આઘા ખસી,
કોઈનું ભરતી સમું જો હેત ઊભરાયા કરે.

જે પૂનમના ચાંદ સમ ચમકે છે તેઓને કહો :
બીજ રૂપે પણ નભે ક્યારેક દેખાયા કરે!

શાંત એ તોફાન દુનિયાએ કદી જોયું નથી,
આંખડી વરસી રહે ને કોઈ ભીંજાયા કરે.

આગવી મારી પરાધીનતા ગમી ગઈ છે મને,
કોઈ જિવાડ્યા કરે ને આમ જિવાયા કરે.

જિંદગીનો એ જ સાચેસાચ પડઘો છે 'ગની',
હોય ના વ્યક્તિ, ને એનું નામ બોલાયા કરે.

ચાલ મજાની આંબાવાડી

સાવ અમસ્તું નાહક નાહક નિષ્ફળ નિષ્ફળ રમીએ,
ચાલ મજાની આંબાવાડી! આવળબાવળ રમીએ.

બાળસહજ હોડી જેવું કંઈ કાગળ કાગળ રમીએ,
પાછળ વહેતું આવે જીવન, આગળ આગળ રમીએ.

માંદા મનને દઈએ મોટું માદળિયું પહેરાવી,
બાધાને પણ બાધ ન આવે, શ્રીફળ શ્રીફળ રમીએ.

તરસ ભલે ને જાય તણાતી શ્રાવણની હેલીમાં,
છળના રણમાં છાનામાના મૃગજળ મૃગજળ રમીએ.

હોય હકીકત હતભાગી તો સંઘરીએ સ્વપ્નાંઓ,
પ્રારબ્ધી પથ્થરની સાથે પોકળ પોકળ રમીએ.

ફરફર ઊડતું રાખી પવને પાન સરીખું પહેરણ,
મર્મર સરખા પારાવારે ખળખળ ખળખળ રમીએ.

હુંય 'ગની', નીકળ્યો છું લઈને આખોમાખો સૂરજ,
અડધીપડધી રાત મળે તો ઝાકળ ઝાકળ રમીએ.

(નિરાંત, ૧૯૮૧)

પી ગયો છું

ન તો કંપ છે ધરાનો, ન તો હું ડગી ગયો છું,
કોઈ મારો હાથ ઝાલો, હું કશુંક પી ગયો છું!

જો કહું વિનમ્રભાવે તો સૂરજ સુધી ગયો છું,
કે નજરનો તાપ જોવા હું નયન લગી ગયો છું.

હતો હુંય સૂર્ય, કિન્તુ ન હતી તમારી છાયા,
કઈ વાર ભરબપોરે અહીં આથમી ગયો છું.

આ હૃદય સમો તિખારો છે કરી રહ્યો ઇશારો :
કોઈ કાળે સૂર્યમાંથી હું જુદો પડી ગયો છું.

નથી કંઈ પ્રયાણ સરખું અને પથ કપાઈ ચાલ્યો,
નથી કાફલાની હસ્તી અને હું ભળી ગયો છું.

બહુ રાહતે લીધા છે મેં પસંદગીના શ્વાસો,
ન જિવાયું દર્દ રૂપે તો સ્વયં મટી ગયો છું.

‘ગની’, પર્વતોની સામે આ રહ્યું છે શીશ અણનમ,
કોઈ પોપચાં ઢળ્યાં ત્યાં હું ઝૂકી ઝૂકી ગયો છું.

(મધુરપ, ૧૯૭૧)

શા માટે?

જે શોધમાં ગુમ થઈ જાવું હો, એ શોધનો આરો શા માટે?
નૌકાને વળી લંગર કેવું? સાગરને કિનારો શા માટે?

શેકાઈ ચૂક્યું છે કેંક સમે સૌન્દર્યની ઉખાથી જીવન,
આંખોને ફરી આકર્ષે છે રંગીન બહારો શા માટે?

મદમસ્ત યુવાનીની શિક્ષા ઘડપણને મળે એ ન્યાય નથી,
તોફાન થયું છે ભરદરિયે, સપડાય કિનારો શા માટે?

પ્રત્યક્ષ સુણી છે આ ચર્ચા મેં તારલિયાની ટોળીમાં :
રાત્રિએ અવિરત જાગે છે આ એક બિચારો શા માટે?

મૃત્યુએ વધારી દીધી છે સાચે જ મહત્તા જીવનની,
અંધાર ન હો જ્યાં રજનીનો, પૂજાય સવારો શા માટે?

અપમાન કરીને ઓચિંતાં મહેફિલથી ઉઠાડી દેનારા!
મહેફિલમાં પ્રથમ તેં રાખ્યો'તો અવકાશ અમારો શા માટે?

તોફાન તો મનમાન્યું કરશે પણ એય વિમાસણ છે મોટી :
નૌકાને ડુબાડી સર્જે છે મઝધાર કિનારો શા માટે?

વર્ષોથી 'ગની' નિજ અંતરમાં એક દર્દ લઈને બેઠો છે,
છો એનું તમે ઔષધ ન બનો, પણ દર્દ વધારો શા માટે?

(ગાતાં ઝરણાં, ૧૯૫૩)

સ્વજન સુધી

દિવસો જુદાઈના જાય છે, એ જશે જરૂર મિલન સુધી,
મને હાથ ઝાલીને લઈ જશે, હવે શત્રુઓ જ સ્વજન સુધી.

ન ધરા સુધી, ન ગગન સુધી, નહીં ઉન્નતિ, ન પતન સુધી,
અહીં આપણે તો જવું હતું, ફક્ત એકમેકના મન સુધી.

હજી પાથરી ન શક્યું સુમન પરિમલ જગતના ચમન સુધી,
ન ધરાની હોય જો સંમતિ, મને તૈ જશો ન ગગન સુધી.

છે અજબ પ્રકારની જિંદગી, કહો એને પ્યારની જિંદગી;
ન રહી શકાય જીવ્યા વિના, ન ટકી શકાય જીવન સુધી.

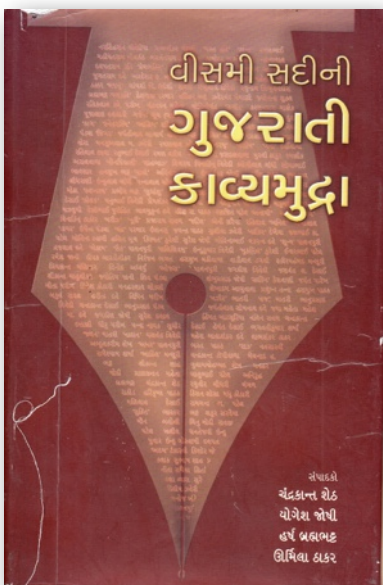
તમે રાંકનાં છો રતન સમાં, ન મળો હે અશ્રુઓ, ધૂળમાં,
જો અરજ કબૂલ હો આટલી તો હૃદયથી જાઓ નયન સુધી.

તમે રાજરાણીનાં ચીર સમ, અમે રંક નારની ચૂંદડી!
તમે બે ઘડી રહો અંગ પર, અમે સાથ દઈએ કફન સુધી.

જો હૃદયની આગ વધી 'ગની', તો ખુદ ઈશ્વરે જ કૃપા કરી,
કોઈ શ્વાસ બંધ કરી ગયું, કે પવન ન જાય અગન સુધી.

(મહેક)

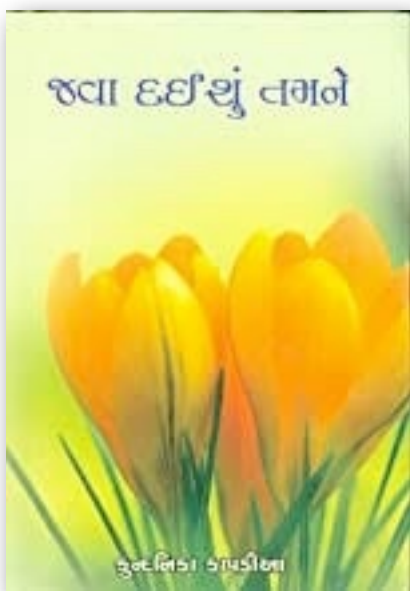
(વીસમી સદીની ગુજરાતી કાવ્યમુદ્રા-માંથી)

બારીમાંથી તેણે આકાશ ભણી નજર કરી. પલંગ તેણે એવી રીતે ગોઠવાવ્યો હતો કે આંગણાનો લીમડો બારીમાંથી બરાબર જોઈ શકાય. ઘણી વાર લીમડાની ડાળીઓ વાયરામાં ખૂબ જોરથી હલી ઊઠતી ને બારીને લગભગ અડવા મથતી હોય એમ લાગતું. ડાળીઓ વચ્ચેના અવકાશમાંથી-ભૂરું-સફેદ આકાશ ને તેમાં ક્યારેક સરતા જતા સફેદ વાદળના ટુકડા દેખાતા. ડાળીઓ પર ક્યારેક એક સફેદ પંખી આવીને બેસતું. લાંબી પૂછડી. દૂધરાજ હશે. સાધારણ રીતે એ ઘેરી ઘટા વચ્ચે રહે. સહેજે નજરે ન પડે. પણ અહીં એ સાવ એવી રીતે બેસતું, જાણે પોતાને જોવા આવતું હોય!

ઘરમાં ઠીક ઠીક ધમાલ હતી. આજે બપોરની ફ્લાઈટમાં દીપંકર અને મારિયા આવવાનાં હતાં. દીપંકર એનો સૌથી નાનો પુત્ર. સાત વર્ષ પહેલાં અમેરિકા ગયો હતો. અમેરિકી છોકરીને જ પરણ્યો હતો. વારંવાર ‘આવવું છે – આવવું છે’ લખતો હતો, પણ આવ્યો નહોતો. હવે મા માંદી છે, મરણ-ઉન્મુખ છે. પત્નીને લઈને તે આવે છે. અમેરિકી છોકરી! કેવી હશે ને કેવી નહિ?

તે મનમાં જરા હસી. ટાગોરનું ગીત હતું, મેઘાણીએ અનુવાદ કરેલો એનો – ‘કેવી હશે ને કેવી નહિ, મા મને કોઈ દી સાંભરે નહિ.’ પોતાના વખતમાં પોતે રવીન્દ્રનાથને ખૂબ વાંચેલા. ટાગોર અને ચીટ્સ અને ઇબ્સન... સરખેસરખાં મિત્રો રવિવારે દૂર ક્યાંક નદીકાંઠે કે જંગલમાં જતાં, ખાતાં-પીતાં, વૃક્ષો નીચે આડાં પડતાં, ગાતાં અને પછી મોટેથી કાવ્યવાચન થતું.... ‘જેતે આમિ દિબો ના તોમાય’ અને વિલિયમ બ્લેક – ‘ટુ સી ધ વર્લ્ડ ઇન અ ગ્રેઇન ઓફ સેન્ડ’... ચીટ્સનું પેલું કાવ્ય તો તેને મોઢે થઈ ગયેલું. – ‘આઈ વિલ અરાઇઝ ઍન્ડ ગો નાઉ’... જ્યાં દિવસરાત સરોવરનાં જળ કિનારાને થપકી દીધા કરે છે. એ જોવા હું જઈશ. જોન મેસફીલ્ડનાં કાવ્યો – ‘મને એક રસ્તો આપો અને માથે આકાશ, ઠંડી હોય ત્યારે રસ્તાની ધારે તાપણું... ફરી પ્રભાત, ફરી પ્રવાસ...’

અનેક સૌંદર્યોમાં તે જીવી હતી. જીવન હંમેશાં જીવવા જેવું લાગ્યું હતું. અને હવેની પેઢી... મોટો દીકરો ને એની વહુ માયા, વચેટ દીકરો ને એની વહુ છાયા... તેઓ શું કદી ટાગોરને વાંચતાં હશે? કાલિદાસને? શેક્સપિયરને? નિત્શે અને બર્ગસોનું તેમણે કદાચ નામ પણ નહિ સાંભળ્યું હોય! પોતાના ખંડમાં એક કબાટમાં તેણે પોતાનાં માનીતાં પુસ્તકો રાખ્યાં હતાં. ‘ક્રિયેટિવ ઇવોલ્યૂશન’થી માંડી ‘ફોર્થ વે’, ‘એકોત્તરશતી’, ‘રવીન્દ્રવીણા’, જોન ડન અને બ્લેકનાં કાવ્યોનો સંયુક્ત સંગ્રહ... ઘણાં પુસ્તકો હતાં. પણ આ વહુઓએ કોઈ દિવસ કબાટને હાથ નહોતો લગાડ્યો. પૂછ્યુંયે નહોતું કે આ શાનાં પુસ્તકો છે. તેઓ ઍલિસ્ટર મેકલીન્સ, જેમ્સ હેડલી ચેઝ, ઈયેન ફ્લેમિંગ, ગુલશન નંદાનાં પુસ્તકો વાંચતાં, વારેવારે કહેતાં : ‘અમે તો ખૂબ ‘બોર થઈ ગયાં.’ ‘બોર’ શબ્દ એમની વાતોમાંથી સતત ટપક્યા કરતો. પોતે જીવનમાં કંટાળાનો ખાસ કોઈ અનુભવ કર્યો નહોતો. તે અને તેનો પતિ પૂનમ હોય ત્યારે ઘણી વાર તેઓ લોનાવાલા ચાલ્યાં જતાં. ત્યાં એકાંતમાં ‘સ્વપ્ન’ નામનું, સૌંદર્યપ્રેમી પ્રવાસીઓ માટેનું એક ‘ગેસ્ટ હાઉસ’ હતું. બેઠા ઘાટનું નાનકડું મકાન. ઉપર નાનકડી એક ઓરડી, જેને ચારે તરફ ઉપરથી નીચે સુધી કાચની બારીઓ. પૂનમના ચંદ્રને ઊગતો જોવા માટે જ તેઓ જતાં. પૂર્વ દિશામાં ખડકોની એક આખી હારમાળા હતી, તેની પાછળથી ચંદ્ર જરા મોડો ઉપર આવતો. તેઓ શાંત, સ્થિર, એકાગ્ર થઈને બેસતાં. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સ્પંદન ગ્રહણ કરતાં. રાહ જોતાં એક ચિર-પરિચિત છતાં ચિર-આહ્વાદક પ્રકાશ-દર્શનની. ધીરે ધીરે ખડક પાછળથી એક રતૂમડી આભા દેખાતી. પછી એક ચમકતી શ્વેત કિનાર. તેના ને તેના પતિના હાથ અનાયાસ મળી જતા, આનંદની એકસમાન અનુભૂતિમાં સાથી હોવાના વિશ્વાસમાં. પછી ઝડપથી ચંદ્ર ઉપર આવી જતો. બહુ જ ઝડપથી. તે વખતે પૃથ્વીની ગતિ વિશે કંઈક ખ્યાલ આવતો. અનુકૂળ હોય તો બે-ત્રણ દિવસ વધુ રોકાતાં. પૂનમના ચંદ્ર કરતાંયે વધુ એકમ-બીજનો ચંદ્ર ઊગતો જોવાનું વધુ રોમાંચક હતું. એ નાનકડા પહાડી સ્થાન પર નવ વાગ્યામાં તો નીરવતા છવાઈ જતી. બધું શાંતતાના ખોળામાં પોઢી જતું. આકાશ શ્વાસ રોકીને જોતું. હવામાં કોઈ ધુમાડો, ઘરના દીવાઓનાં તીખાં કિરણો, અવાજનાં મોજાં રહેતાં નહિ. એક કોમળ મુલાયમ અંધારભરી નીરવતા. અને પછી જરા મોડેથી ચંદ્ર ઊગતો. રતૂમડા વિસ્મયથી ખડકોને જોતો, પોઢી ગયેલી પૃથ્વીને નિહાળતો. પછી તો પ્રકાશનો વરસાદ જ વરસતો. પોતાને એનો સઘન સ્પર્શ થતો. અંગો બધાં ભીંજાઈ જતાં.

સૌંદર્યની આવી સેંકડો અનુભૂતિઓથી પોતાનું જીવન રસાયું હતું. કોઈ સાંજ વેળાએ તે લીમડા નીચે બેસી રિલ્કેનાં કાવ્યો વાંચતી : ‘વી, ધ વેસ્ટર્સ ઓફ સોરોઝ... આપણે આપણા શોકને વેડફી નાખીએ છીએ – દુઃખની છુટકારાની રાહ જોવામાં...’ એનો પતિ ચુપચાપ સાંભળતો. જીવનના આવાગમન પાછળ રહેલા કોઈક મર્મની અલપઝલપ ઝાંખી થતી. દુઃખને એક ગંભીર સમજથી સ્વીકારી શકાતું. વેદનાઓમાં નિહિત રહેલા અર્થને થોડોઘણો પામી શકાતો.

આ લોકો જીવન તરફ કઈ રીતે જોતાં હશે? તેને ઘણી વાર પ્રશ્ન થતો. પણ માયા-છાયાને તેની પાસે નિરાંતે બેસી વાત કરવાની ક્યારેય ફરસદ રહેતી નહિ, તેઓ આખો દિવસ કશાકમાં ને કશાકમાં રોકાયેલાં રહેતાં. તેઓ કૂકિંગ ક્લાસમાં જતાં, ફ્રેન્ચ પુડિંગ અને ઇટાલિયન પિત્સા બનાવતાં શીખતાં. ઇન્ટિરિયર ડેકોરેશનના વર્ગો ભરતાં. ઇકેબાનાની ગોઠવણી કરતાં, કેન્ડલ-લાઇટ-ડિનર ગોઠવતાં, હેરસ્ટાઇલ શીખતાં. નવનવી રીતે વાળ ઓળતાં. કપડાંનાં નવનવાં મેચિંગ. સુંદર લાગતાં તેઓ. પણ બહારથી તેઓ ઘેર આવતાં ત્યારે હંમેશાં કહેતાં : ‘કંટાળી ગયાં. બહુ થાક લાગ્યો. અરે, પેલો પ્રેમનાથ એટલો બોરિંગ હતો!’ કંટાળાની ને વધુ કંટાળાની ક્યારીમાં જ જાણે તેમનો દિવસ ઊગતો ને સાંજ ઢળતી.

સ્થાપિત વ્યવસ્થા ને પરંપરાગત મૂલ્યો સામેના વિદ્રોહની તેઓ વાતો કરતાં. કોઈ વાર હિપ્પીઓ પણ તેમના મહેમાન તરીકે આવતાં. આમ છતાં તેમના જીવનમાં કંઈક બહુ મોટો ખાલીપો હતો. જીવનનું આનંદતત્ત્વ તેમની પકડમાંથી સરી જતું. તેઓ જીવતાં, પણ તેમને લાગ્યા કરતું – આ બધાનો શો અર્થ છે?

અને હવે એક નવી સ્ત્રી ઘરમાં આવી રહી છે. માંડ ૨૩-૨૪ વર્ષની હશે. દીપંકરે લગ્ન વખતે ફોટા મોકલેલા. પણ ફોટામાંથી – ને તેયે લગ્ન સમયના ફોટામાંથી – વ્યક્તિનો પરિચય કેમ મળે? તેને કુતૂહલ હતું. દીપંકરે પસંદ કરેલી એ છોકરી કેવી હશે?

તે પોતાનો આદર કરશે કે નહિ, પોતાને ચાહશે કે નહિ, એ વાત મહત્ત્વની નહોતી. પોતે હવે કેટલા દિવસ? પણ એક સાવ અજાણી દૂર દેશની કન્યા ઘરની વહુ બનીને આવે છે, તેને ઓળખવાની ઇચ્છા હતી. માયા-છાયાને પણ એના વિશે ઘણી ઉત્કંઠા હશે; ભય ને આશંકા હશે. એક દિવસ બન્નેને ગુસપુસ કરતાં સાંભળ્યાં હતાં... ‘એડ્જસ્ટમેન્ટ’ કરવું પડશે – એવી કંઈક વાતો તેઓ કરતાં હતાં. સારું છે કે ઘર ખૂબ મોટું હતું. બધાંનો સમાસ થઈ રહેતો હતો. દીકરીઓ પણ તેમના પતિ ને બાળકો લઈને આવી હતી. માની છેલ્લી ઘડીઓમાં તેને મળી લેવા. પણ ફુરસદ તેમનેય નહોતી. ‘ભાભી, ટિનુ માટે દૂધ ગરમ થયું છે? મહારાજને કહેજો, દાળશાક મોળાં કાઢી લે. અવિનાશને પેટમાં અલ્સર છે.’ તેમના વ્યવહારમાં એક પ્રકારની અધીરતા રહેતી. હવે કેટલી રજા બાકી રહી તેનો મનમાં હિસાબ ગણતાં હશે. રજા લંબાવવી તો નહિ પડે? ઘર જેમતેમ મૂકીને આવ્યાં છીએ....

મા પાસે બધાં વારાફરતી આવી જતાં. દવા લીધી, મા? ઊંઘ બરોબર આવી હતી ને? રાત કેવી ગઈ? તેઓએ મચ્છરદાનીના છેડા સરખા કરતાં, વળેલી ચાદર ખેંચતાં, માના પલંગ પાસે ટેબલ પર તાજાં ફૂલ મૂકતાં, છોકરાંઓ અવાજ કરતાં આવે તો બહાર કાઢી મૂકતાં. માની બધી રીતે કાળજી રાખતાં. રોજ તેને માટે જુદી જુદી જાતની હળવી વાનીઓ બનાવતાં. અને તેમને થતું કે પોતાની પરિચર્યા સંપૂર્ણ છે. માત્ર માને ખબર હતી કે ખાલીપણું ક્યાં હતું. પણ હવે મૃત્યુની સંમુખ આવતાં તેણે બધી અપેક્ષાઓને સંકેલી લીધી હતી. જીવનભર મેં સૌંદર્યને ચાહ્યું છે, જીવનને મેં ચાહ્યું છે. મરતી વેળા હું એને ખંડિત નહિ થવા દઉં. એનો અતિ પ્રિય લેખક હેન્રી ફેડરિક એમિયલ. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં જન્મેલો, ફ્રાન્સમાં વસેલો, સૌંદર્યશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર. ત્રીસ વર્ષ એકાંતમાં ગાળી એણે ૧૬,૮૦૦ પાનાં ભરીને જર્નલ લખ્યાં. આમિયલ, બર્ગસો, ટાગોર... તે અને તેનો પતિ બન્ને તેમના વિશે એવી રીતે વાત કરતાં, જાણે તેઓ તેમના મિત્રો હોય. એમનાં લખાણોમાંથી, જીવનમાંથી, દર્શનમાંથી પોતે આકંઠ પાન કર્યું હતું... અને હવે મૃત્યુની વેળા આવી હતી. જીવનની સર્વોચ્ચ અનુભૂતિની પરમ આસ્વાદ્ય પળ. એ પળની આભા પૂનમના, વદ એકમના કે બીજના ચંદ્ર જેવી, રતૂમડા પ્રકાશવાળી, પોતાનાં સર્વ અંગોને સિક્ત કરી દે તેવી રાખવી છે.

કશોક અવાજ થયો. માયા આવી હતી. તેણે એની તરફ નજર ફેરવી. માયા પાસે આવી. ‘કાંઈ જોઈએ, બા?’ તેણે ડોકું હલાવી ના પાડી. હસી, પણ માયા સામે હસી નહિ. તેણે માના હાસ્યને જોયું નહોતું. તે પોતાના વિચારોમાં ગૂંથાયેલી હતી. તે હોશિયાર, કાર્યદક્ષ, સ્માર્ટ અને સ્વાર્થી હતી. પોતાને જોઈતું બધું મેળવી લેતી. ગમે તે રીતે. બીજાનું શું થાય છે તેની પરવા કર્યા વગર. પોતાના પતિ ને પોતાનાં બાળકો – એ તેના વિશ્વની સરહદો હતી. મિત્રો, પાર્ટી, સિનેમા – બધું થતું. પણ તેને કોઈનેય માટે ઊંડી લાગણી હોય કે કોઈને માટે તે ક્યારેય ઘસાઈ હોય – એવું કાંઈ યાદ નહોતું આવતું.

વચેટ છાયા જુદી હતી. આનંદી, ઉદાર, ગ્રામ્ય મજાકોથી ભરેલી, સ્થૂળ, બહિર્મુખ, સંવેદનારહિત. એક જ મોટા મકાનમાં માયા-છાયાનાં રસોડાં જુદાં હતાં. સંપત્તિ પૂરતી હતી, તેથી બન્ને વચ્ચે સંઘર્ષના પ્રસંગ ખાસ આવતા નહિ. પોતાનો રૂમ ઉપર જુદો હતો. બન્નેને ત્યાંથી વારાફરતી જમવાની થાળી આવતી. કોઈક વાર પોતે પણ નીચે બધાંની સાથે ટેબલ પર જમવા જતી, પણ કોઈક જ વાર. બહારનું કોઈ ન હોય ત્યારે. ઘણી વાર રાતે નીચે સંગીત ચાલતું. નૃત્યો થતાં. ગિટાર-ઓર્ગન વાગતાં. માયા સારું ગાતી. પોતાની દીકરી ઉમા પણ સરસ ગાતી. ઉપર એમના સૂરો પહોંચતા. કોઈ વાર ગમતા. પણ ઉમા કે માયાએ કોઈ દિવસ એની પાસે આવીને કહ્યું નહોતું : ‘બા, તમને કોઈક ગીત કે ભજન સંભળાવું?’ સરસ રીતે કોઈ કાવ્યો વાંચે તોયે ગમે. જેતે દિબો ના તોમાય... તમને જવા નહિ દઉં. ચાર વરસની કન્યાના મુખની એ સ્નેહના ગર્વથી ભરેલી વાણી. પિતાને કહે છે – તમને જવા નહિ દઉં. એ કાવ્ય પોતે સેંકડો વાર બીજાને વાંચી સંભળાવેલું. ‘જવા નહિ દઉં... પણ તોયે જવા દેવું પડે છે, ચાલ્યું જાય છે. પ્રલય-સમુદ્રના વેગમાં ઢૂ ઢૂ કરી તીવ્ર વેગે બધું જ ચાલ્યું જાય છે.’

પોતાની પણ જવાની ઘડી આવી છે. કોઈએ કહ્યું નથી – જવા નહિ દઉં. કદાચ ક્યારે જાય, તેની રાહ પણ જોતાં હોય! ભલે. મનમાં કશી તૃષ્ણા નથી, ભય નથી.

કે છે?

બારી પાસે ઝૂલતા લીમડાની ડાળીઓ હવે ચૈત્ર-વૈશાખમાં સફેદ સફેદ મંજરીઓથી ભરાઈ જશે. આલ્બેર કામૂએ તેની નોંધપોથીમાં જેની વાત કરી છે તેવી બદામની શ્વેત સુંદર મંજરી જેવી... કદાચ એથીય વધુ સુંદર. આખી રાત તે મહેક્યા કરશે. તેને સુખ થયું. ‘જનરેશન ગેપ’ છે. છતાં, પોતાની છેલ્લી રાતો ભગવાને કોઈક રીતે મહેકતી રાખી છે.

અચાનક મારિયા યાદ આવી, એને અહીં ગમશે? અહીંનો ઉનાળો, ગરમી, અહીંની ગંદકી, અહીંના લોકોની ટેવો – આ બધું તે શી રીતે સહી શકશે? તેને આ દેશની સાચી પરિસ્થિતિઓની જાણ હશે કે કોઈ ભાવમુગ્ધતામાં તે ડૂબેલી હશે ને અહીં આવતાં નિર્ભ્રાન્ત થઈ જશે?

જે હોય તે – થોડા કલાકોમાં જ આ કુતૂહલનો અંત આવશે.

હૃદયમાં એક ઝીણો સૂર ઊઠ્યો. છેલ્લી પળોની આત્મા પર, આ દીકરા-દીકરીઓ-વહુઓ વચ્ચેના સંઘર્ષની છાયા ન પડે તો સારું. પોતાની શક્તિઓ હવે સાવ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી. હાથપગ હવે ચાલતા નહોતા. માત્ર પ્રવાહી ખોરાક જ લઈ શકાતો, અવાજ ધીમો પડી ગયો હતો. સંભળાતું પણ ઓછું. માત્ર દષ્ટિ સતેજ હતી, અને સતેજ હતાં મન, હૃદય, સ્મૃતિઓ.

*

...ફ્લાઈટ થોડી મોડી હતી. બપોરને બદલે સાંજે છ વાગ્યે વિમાન આવ્યું. કસ્ટમમાંથી નીકળતાં ને ઘેર પહોંચતાં સાડા સાત વાગી ગયા. દીપંકર અને મારિયાએ એના રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પ્રકાશ ને અંધકારની સંધિક્ષણ હતી. દીપંકર ઊભરાઈ જતા વહાલ સાથે દોડ્યો. ‘કેમ છે, બા?’ તેના અવાજમાંથી નર્યો સ્નેહ નીતરતો હતો. એને ઘણો બધો સંતોષ થયો. થોડી વાર તો તે માને લગભગ વળગીને જ બેઠો. પછી યાદ આવ્યું હોય તેમ તે ઊભો થયો. ‘મારિયા, આ મારી મા!’ તેણે કહ્યું, એમાં કંઈક ગર્વની છાંટ હતી? કે ખાલી ભ્રમ? મારિયા આગળ આવી. તેણે લાંબો હાથ કરી તેનો હાથ પકડી હલાવ્યો. બોલી નહિ કશું. માત્ર હસી. બન્ને

એની પાસે બેઠાં. દીપંકરે ઝડપથી ઘણી વાતો કરી નાખી. ત્યાંના વસવાટની, પત્ર પછી થયેલી ચિંતાની, હવે તબિયત કેમ છે, પોતે આવ્યો એટલે સારું થઈ જશે, સ્નેહ ને ચિંતાની વાતો. થોડીક નાનપણની યાદ. ‘મા, તને સાંભરે છે? એક દિવસ બહુ બહુ રખડીને કપડાં ફાડીને આવ્યો ત્યારે બાપુ મને ખૂબ વઢેલા અને ત્યારે તેં પાછળથી કેવો મને શીરો ખવડાવેલો?’

સૂતાં સૂતાં તે સાંભળી રહી. ખૂબ સારું લાગ્યું.

પછી બન્ને નીચે ગયાં. ‘સૂઈ જજે આરામથી, મા! હવે કાલે સવારે મળીશું. સાથે ચા પીશું.’ દીપંકરે કહ્યું. મારિયાએ ડોકું ધુણાવ્યું. તેની આંખો સરસ હતી એમ લાગ્યું. ઊંડાણભરી, સંવેદનાભરી, જાણે તે કહેતી હોય – તમારા મનમાં શું છે, હું સમજું છું.

દીપંકરે સવારે મળવાનું કહ્યું – પણ એકલી પડી ત્યારે એને થયું, એમ ન બને કે આજની રાત જ છેલ્લી રાત હોય? અચાનક બહુ જ ક્ષીણતા આવી ગઈ. ખૂબ નબળાઈ લાગવા માંડી. આજે કઈ તિથિ હતી? વદ બીજ... આજે સહેજ મોડો, સુંદર લાલ ચંદ્ર ઊગશે. બસ, હવે કશું જોઈતું નહોતું. આજની રાતે અંત આવે તો તે વાજબી જ કહેવાય.

નીચેથી અવાજો સંભળાતા બંધ થઈ ગયા. હજુ કાંઈ બહુ નહિ વાગ્યા હોય. માંડ નવ થયા હશે. બધાં કદાચ પેલી તરફના આંગણામાં બેઠાં હશે. દીપંકર અમેરિકાની વાતો કરતો હશે. દીકરીઓને, માયા-છાયાને ઈંતેજારી હશે કે દીપંકર એમને માટે શી શી વસ્તુઓ લાવ્યો હશે! અને માયા મનમાં ગોઠવતી હશે કે સરસમાં સરસ વસ્તુ શી રીતે પોતાને મળે એમ કરવું.

હવાની એક વેગવતી લહર આવી, લીમડાની ડાળીઓ ઝૂલી પડી. બે સફેદ ઝીણી કળીઓ એના પલંગ પર ફેંકાઈ.

અચાનક તેને લાગ્યું કે બારણું ખૂલ્યું. કોણ આવ્યું હશે? છેલ્લી દવા તો કામવાળી બાઈ આપીને ગઈ. પછી કોણ આવ્યું?

ધીમે પગલે કોઈ તેની પાસે આવ્યું. ઓળખાયું. એ મારિયા હતી. તેને પારાવાર નવાઈ લાગી. મારિયા કેમ આવી હશે?

મારિયા તેની પાસે આવીને બેઠી, હાથ હાથમાં લીધો, થોડી વાર કાંઈ બોલી નહિ. માત્ર સામે જોઈને હસી રહી. ‘મને અહીં બેસવાનું ગમશે. બેસું?’ તેણે પૂછ્યું.

તેણે ડોકું હલાવીને હા પાડી, પણ હજુ નવાઈ શમતી નહોતી.

લાંબા સમય સુધી મારિયા શાંત બેસી રહી. લીમડાની પાછળના આકાશને જોઈ રહી. પછી ધીમેથી બોલી : ‘તમે પલંગ સરસ ખૂણે ગોઠવ્યો છે. આ વૃક્ષ સુંદર દેખાય છે. એને હવે ફૂલ આવશે ને? થોડાં થોડાં દેખાય છે.’ તે અંગ્રેજીમાં, ધીમેથી, અટકી અટકીને બોલતી હતી. ઉચ્ચારો અમેરિકી હતા, પણ એને બધું સમજાયું.

મારિયાએ ફરી કહ્યું : ‘અમારાં લગ્ન વખતે તમે મને ટાગોરની કવિતાનું પુસ્તક મોકલેલું તે મને ખૂબ ગમેલું. કેટલીયે વાર વાંચ્યું. ઘણી કવિતા તો મોઢે થઈ ગઈ છે.’ તે હસી, અને માના હાથ પર હાથ પસવાયો.

‘આઈ લવ્સ યૂ ફોર ઘેટ બુક. ઇટ વોઝ વન્ડરફુલ. ટુ લવ ધ વર્લ્ડ વિથ ઓલ ઇટ્સ પીપલ ઇન સચ અ બ્યુટિફુલ વે...’ અને પછી... ‘તમને હજુ યાદ છે એ કાવ્યો?’

એણે આનંદથી ડોકું ધુણાવ્યું.

મારિયા સહેજ વધુ નજીક સરી આવી. માની સાવ નજીક ઝળૂંબી. ‘તમે ખૂબ દુર્બળ લાગો છો.’

તે કાંઈ બોલી નહિ.

મારિયાએ એની આંખોમાં આંખ પરોવી ઊંડાણથી જોયું. માથા પરના વાળ પસવાર્યાં. પછી કાન નજીક મોં લઈ જઈ મૃદુતાથી બોલી : ‘તમને... તમને ભય નથી લાગતો ને?’

‘શાનો ભય?’

‘અજ્ઞાતનો...’ મારિયા ધીમા સ્વરે બોલી. ‘બધું પરિચિત છોડી શૂન્યમાં સરી જવાનો. આર યૂ અફ્રેઇડ?...’

હૃદયમાં એક બહુ જ મોટું મોજું આવ્યું. આનંદનું. આ છોકરી મને સમજે છે. મારી ભીતર શી લાગણીઓ છે એ જાણવાની તેને ખેવના છે. મારા ભયની તેને ચિંતા છે. એ ભયને તે કદાચ દૂર કરવા માગે છે...

તેને જવાબ આપવો હતો, પણ આ ભરતીથી તે ઉત્તેજિત થઈને થાકી ગઈ. જીવનની છેલ્લી પળોમાં એક નવો સંબંધ ઉદ્ધિત થયો હતો. જરા મોડો... પણ અત્યંત સુંદર. તેણે પ્રેમ ને સંતોષથી મારિયા તરફ જોયું. અચાનક તેને થયું : લોકો કહે છે – પતિ જીવંત હોય ત્યાં સુધીમાં પત્ની મરવા-કરવાનું પતાવી દે, તો તેને સૌભાગ્યવતી કહેવાય. ઓહ – લોકોને શી ખબર, સૌભાગ્ય એટલે શું? આ સૌભાગ્ય છે. અંતિમ ક્ષણોના આકાશમાં એક નવા સંબંધનું, એક નવા પ્રેમનું આમ ઉદ્ધિત થવું તે સૌભાગ્ય છે. આનંદથી મરી શકવું – તે જ સૌથી મોટું સૌભાગ્ય છે.

લીમડાની પાછળની ચંદ્રની શ્વેત કિનારી દેખાઈ. મારિયાએ રૂમની બત્તી ઓલવી નાખી. એક સામટાં ઘણાં ધોળાં ફૂલોથી ડાળીઓ ભરાઈ ગઈ હોય એમ લાગ્યું. તેણે મારિયાનો હાથ પકડી ચંદ્ર તરફ ઇશારો કર્યો... લૂક, શી ઇઝ બિડિંગ ફેરવેલ....

મારિયાએ તેના કપાળ પર હળવેથી હાથ ફેરવ્યો... મે યોર જર્ની બી પીસફુલ.

તેના મોં પર રતૂમડી આભા પથરાઈ રહી.

‘જવા દઈશું તમને’ (વાર્તાસંગ્રહ), ૧૯૮૩

જીવનરસથી છલકાતું એ વ્યક્તિત્વ, નામ કુન્દનિકા કાપડીઆ. ઉત્તરપથમાં એ ઈશા-કુન્દનિકા તરીકે ઓળખાતાં, છતાં અમારા જેવાં કેટલાંક માટે એ કુન્દનિકાબહેન જ રહ્યાં. ‘ઈશા’ નામ પાછળથી ધારણ કરેલું, અને એની સાથે ‘મા’ જોડીને નંદિગ્રામમાં આવતાં નવાં મુલાકાતીઓ તથા નિવાસીઓ એમને ‘ઈશામા’ લેખે સંબોધતાં. કોઈ સંપ્રદાયનાં અધિષ્ઠાત્રી માટે અનામત રખાતાં આવાં સંબોધનની કૃતકતા જેમને અનુકૂળ ન આવી એ સહુ એમને એમના અસલ નામથી જ બોલાવતાં રહ્યાં.

પૃથ્વી અને આકાશના સકલ સૌંદર્યપદાર્થોને ચાહનારાં, પુસ્તકો અને ભાષા, સંગીત અને અન્ય કલાઓને ભરપૂર માણનારાં, આદર્શ સમાજવ્યવસ્થાનાં સ્વપ્નો સેવનારાં, અને આ તમામ અનુભૂતિને શબ્દબદ્ધ કરનારાં આ સર્જક સાવ નોખું અને પોતે ઝંખેલું જીવન જીવવાનું ભાગ્ય લઈને આવ્યાં છે. એટલે નિવૃત્તિની વયે ‘નંદિગ્રામ’ જેવી સંસ્થાનાં મૂળ નાખ્યાં, અને વટવૃક્ષ પેઠે ફાલે એ માટે ઠીકઠીક પરિશ્રમ લીધો, એ સાથે એ પોતે પણ વિકસ્યાં.

કુન્દનિકા કાપડીઆ

વહીવટી દક્ષતા ખરી, અને એની સાથે જોડાયેલાં કામોમાં ચીવટ પણ ભારે. કંટાળો અને એકવિધતા જેવા શબ્દો એમની પાસે ભાગ્યે જ ફરકતા. સંસ્થાનાં આયોજન અને પ્રવૃત્તિ-વૈવિધ્ય સંદર્ભે એમની પાસે પલટાતા અને વિકસતા બહુરંગી ખ્યાલોનો ભંડાર હતો. નાણાકીય હિસાબની સ્પષ્ટતાના ભારે આગ્રહી. આરંભનાં વર્ષોમાં બાબુભાઈ રાઠોડ (હવે સ્વર્ગસ્થ) અને આ લખનાર, ધરમપુર કે વલસાડ ખરીદી માટે જઈએ ત્યારે ડાયરીમાં તારીખ, સમય રિક્ષાભાડું કે બસભાડું (ત્યારે સંસ્થા પાસે વાહન નહીં) વગેરે વિગતો નોંધી લેતાં. લીધા રૂપિયા આટલા, અને ખર્ચ્યા રૂપિયા તેટલા, બચ્યા રૂપિયા કેટલા, તે લખીને નીચે મત્તું મારતાં. આ પરિપૂર્ણતાથી બહેન પ્રસન્ન થતાં.

સંસ્થાની વહીવટી જંજાળે કુન્દનિકાબહેનના લેખનમાં થોડો અવરોધ ઊભો કર્યો એ તો હકીકત, પરંતુ એ કેવળ સાહિત્યસેવી નહીં. એમનો મૂળ રસ જીવનના વૈવિધ્યમાં, વૃક્ષો અને ફૂલો, પંખી અને તારાઓ, પુસ્તકો અને સંગીત, તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાન, કેટકેટલાં ક્ષેત્રોમાં એમનું ભ્રમણ નિજાનંદે. સ્મૃતિ સતેજ, કાવ્યપંક્તિઓ કંઠસ્થ અને સંવેદનાસભર પ્રસંગોની વાતો સહજ વણાતી જાય.

નંદિગ્રામને સુંદર બનાવવા અમે સતત મથતાં. એ દિવસોમાં શાંતિનિકેતનના કલાસંસ્કારોના પ્રભાવ હેઠળ આવેલાં, કુન્દનિકાબહેનનાં પરમ મિત્ર કાન્તાબહેન મહેતા, ત્યાંનાં નિવાસી સભ્ય બનેલાં. અમે કુન્દનિકાબહેનની પરિકલ્પના અને ગોઠવણી મુજબ, ક્યાં કયું વૃક્ષ અને ક્યાં ક્યાં ફૂલછોડ, ક્યાં કમળતળાવડી અને ક્યાં લતામંડપ, ક્યાં બેઠક, અને ક્યાં વાંસઝુંડ ઇત્યાદિમાં રમમાણ રહેતાં.

કવિ-સાધક મકરન્દભાઈને મળવા અનેક મુલાકાતી આવતા. એ કાળમાં નંદિગ્રામ ભર્યું ભર્યું રહેતું. મકરન્દભાઈને બેરોકટોક મળી શકાતું. એમના સ્વાસ્થ્યના પ્રશ્નો જેમ જેમ ઊભા થતા ગયા તેમ તેમ મુલાકાતો પર નિયંત્રણ આવતું ગયું. કુન્દનિકાબહેન મકરન્દભાઈની વાતોમાં વહી જવાની પ્રકૃતિ જાણે એટલે એમને વળોટીને ભાઈ સુધી પહોંચવાનું જરા અઘરું લાગતું. મળવા આવનાર નારાજ થયા હોય એમ ઘણી વાર બનતું. પરંતુ કુન્દનિકાબહેન આ બાબતે દઢાગ્રહી. એમની કાર્યપદ્ધતિ અનુકૂળ ન આવી હોય એવી વ્યક્તિઓ ઘણી, છતાં એ પણ જો તટસ્થતાથી જુએ તો કુન્દનિકાબહેનની એકાગ્રતા અને શિસ્તને વખાણે.

એમના આ લક્ષણથી સાવ ભિન્ન એવુંયે એક વલણ હતું, અને તે તરંગોમાં ઊડવાની, અને વાસ્તવકિતા ભણી નજર ન નાખવાની વૃત્તિ. આવાં ઉક્યન સમયે એ સાવ અવ્યવહારુ પ્રસ્તાવ મૂકી શકે, અને એના સ્વીકાર માટે આગ્રહ રાખે. એવા એક પ્રસંગે ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ દ્વારા વાંસના રેંટિયા (મોટી સંખ્યામાં) બનાવવામાં આવ્યા હતા, તે સૂરત ખાદી ભંડાર પાસેથી ખરીદ્યા. આ વિચાર મૂળ ખાદીપ્રેમી અને પ્રચારક નંદિની જોશી પાસેથી મળેલો. આ લખનારે એ રેંટિયા વાહન મારફતે નંદિગ્રામ પહોંચતા કરવાના હતા. એ પ્રમાણે બધું થયું પણ ખરું. રેંટિયા નંદિગ્રામની ઓફિસને માળિયે ચડ્યા એ પછી ભાગ્યે જ બેચાર નંગને બાદ કરતાં હેઠા આવ્યા હશે. દક્ષિણ ગુજરાતના આ પ્રદેશમાં રાતે છાંટોપાણી લેવાની આદતવાળો સમુદાય એમ કંઈ રેંટિયા કાંતતો થઈ જાય?

વધુ પડતા ઉત્સાહમાં, આવાં આઘાં જઈને પાછાં પડવાનાં કામો કરેલાં, એ કબૂલ, પણ કુન્દનિકાબહેનનો અતિ પ્રયોગશીલ ઝોક નવી દિશાઓ શોધવાનો રહેતો, અને એ વિના નંદિગ્રામનું સપનું નક્કર રૂપ ધારણ કરી શક્યું ન હોત એવે સાચું. શરૂઆતનાં વર્ષોની મુશ્કેલીઓ, સંઘર્ષો અને પડકારોથી એ પાછાં ન પડ્યાં. સેવાધર્મ કપરો છે, જેમને માટે કામ કરવું હોય એ ગ્રામસમાજ પણ કોઈને બહુ સહેલાઈથી સ્વીકારી ન લે. એવા વિકટ પ્રશ્નો વખતે એમને પાછાં વળવાનું કહેનારા મિત્રો-શુભેચ્છકો હતાં જ, પણ કુન્દનિકાબહેનના નિશ્ચયબળ અને લક્ષ્ય સંદર્ભે રાખેલી એકાગ્રતાનો જ્ઞાનો મોટો. અને એમાં મકરન્દભાઈનો સાથ ખરો. નંદિગ્રામની એક પ્રાર્થના મકરન્દભાઈએ રચેલી, જે રોજ ગવાતી. એમાં એક કડી હતી ‘અસ્તિત્વે ધરવી શ્રદ્ધા’, આ શ્રદ્ધા કુન્દનિકાબહેનમાં સતત સક્રિય.

સંસ્થાનાં સર્વ સૂત્રો સંભાળવાનું એમને ગમતું. કાર્યભારની વહેંચણી ઓછી ફાવતી. પરિણામે થાક બેવડાતો. આમ છતાં બપોરના આરામ પછી ઓફિસ તરીકે વપરાતા એમના નિવાસના એ હિસ્સામાં ટેબલ સામે નિયમિત બેઠક લઈ એ પત્રો, હિસાબ, આયોજનો તથા અન્ય વહીવટી કાર્યમાં ડૂબી જતાં. આ નિયમિતતા અને શિસ્ત ચકિત થઈ જવાય એવાં.

‘સાત પગલાં આકાશમાં’ જેવી ખૂબ વંચાયેલી અને ચર્ચાયેલી નવલકથાનાં આ સર્જકનું વ્યક્તિત્વ માત્ર સાહિત્યકૃતિઓમાં સમેટાઈ જાય એવું એકરંગી નહોતું. ‘ન્યાય’, ‘વધુ ને વધુ સુંદર’, ‘જવા દઈશું તમને’ કે ‘તો?’ જેવી નમણી સંવેદનાસભર વાર્તાઓ, ‘પરમ સમીપે’માં સચવાયેલી પ્રાર્થનાઓ, ‘પૂર્ણકુંભ’ જેવો ઉત્તમ અનુવાદ (મૂળ કૃતિ બંગાળીમાં, લેખિકા રાણી ચંદ) અને ‘ચંદ્ર, તારા, વૃક્ષ, વાદળ’ સમો નિબંધસંચય એમનાં રસરુચિ અને ઉત્તમતાના આગ્રહોના પરિચાયક.

તો વળી, ‘નવનીત’ના સંપાદક તરીકે એમનું પ્રદાન કેમ ભુલાય? આ સર્જકતા સાથે નંદિગ્રામને આંગણે આદિવાસી બાળકો માટે ‘ખેલાઘર’ની રચના હોય, કે દર શનિ-રવિએ બાળકો નંદિગ્રામ આવીને રહે એવી વાત્સલ્ય શિબિરનાં આયોજન હોય, કુન્દનિકાબહેન અજબ ઉમળકાથી એમાં પ્રવૃત્ત થતાં.

સંસ્થામાં અનેક સાથીદારો હોય, અનેકવિધ પ્રવૃત્તિથી પરિસર ધબકતું હોય, આસપાસના ગ્રામસમાજમાં એ સદ્ભાવનાનો પ્રભાવ હોય, એવી કલ્પના સ્થાપના સમયે હતી. એમાં થોડુંક થયું, અને થોડુંક ન થયું. આમ પણ ટ્રસ્ટનું સંચાલન કોઈનેય માટે ક્યારે સરળ રહ્યું છે? સાથીસભ્યોને જોડાજોડ રાખી એમનું શ્રેષ્ઠ પ્રગટ થાય તેવું વાતાવરણ સર્જવું, અને એ શ્રેષ્ઠ સંસ્થા માટે પ્રયોજવું એ વળી જુદી જ સાધના છે, આધ્યાત્મિક અને વૈચારિક પ્રવૃત્તિ કે અનુષ્ઠાન ઇત્યાદિની બહારની, અને કદાચ વધારે આકરી. સંસ્થા શું સિદ્ધ કરે, અને શું નહીં, એ ગૌણ લેખીએ, પણ આ સજગ સન્નારીએ પોતાની પાસે પ્રકૃતિ અને સમાજને નીરખવાનો સમય સાચવ્યો, અભાવગ્રસ્ત અને ઉદાસ જીવનોમાં થોડો ઉજાસ, થોડો ઉલ્લાસ વહેંચ્યો, અને એમાંથી જે મુદામય પરિતોષ પ્રાપ્ત થયો એને શબ્દબદ્ધ કરવાની મથામણ કરી. જીવનરસથી છલકાતાં આવાં વ્યક્તિત્વો સ્મૃતિમાં ઝબૂકતાં રહેવાનાં. ‘નંદિગ્રામ’માં જોયેલા અસંખ્ય આગિયાઓના સમૂહના તેજ-ઝબકાર જેવાં.

(‘પરબ’, એપ્રિલ-મે, ૨૦૨૦)

કળતરિયા શ્વાસ બધા હેલે ચડે' ને પછી સમણાંઓ ઊંઘ લઈ ભાગે.
હવે તારો અભાવ મને લાગે.

ચૂડાગર છેલ મૂઓ ભારે ભારાડી
રોજ રંગ પૂરે ચૂડિયુંમાં રાતો,
હૈયે ઊભરાતા મારા ઓરતા જાણીને
રૂડી મીનાકારીની પાડે ભાતો.

તરભાણે પાડેલી મેશ મારી આંખોમાં અણિયાળો ઝોકો થઈ વાગે
કળતરિયા શ્વાસ બધા હેલે ચડે' ને પછી સમણાંઓ ઊંઘ લઈ ભાગે.
હવે તારો અભાવ મને લાગે.

ગુજરી બજારે મારો રોજનો વે'વાર
એની હાટડીએ રોજનું હટાણું,
ઊભો રહી જાય રોયો વાંગડની જેમ
જરી જાળવે નૈ ટાણું કટાણું.
જળ રે જાણી'ને મેં તો ઝાંઝવાં ઝીલ્યાં, જેનો ભાર મારી કમ્મરને લાગે.
કળતરિયા શ્વાસ બધા હેલે ચડે' ને પછી સમણાંઓ ઊંઘ લઈ ભાગે.
હવે તારો અભાવ મને લાગે.

બે પાંચ દિવસથી ભગો એકલો પડી ગયો હતો. તનજી તેની સાળીનું ચોકઠું ગોઠવવા મુરતિયો જોવા ગયો હતો. નંદો તેના કોક સગામાં કાણે ગયો હતો. ટપુ મેરઈ લગનગાળાની સીઝનમાં પોલકાં સીવવામાં પડ્યો હતો, રાતેય શે ઠની દુકાનના ઓટલે ડોકાતો ન હતો. બટુક કાલાં-મરચાંના વેપારની કડાકૂટમાં હતો. ફક્ત ટેમભા બાપુ નવરાધૂપ, ચોરના માથાંની જેમ આથડતા હતા.

જકાતની છાપરીએ જો કે કામ રહેતું હતું. ઘઉંનો નવો માલ આવવો શરૂ થઈ ગયો હતો. છાપરીને અડીને આવેલ વાડી-ખેતરમાં મરચાંની ખળી લાગી ગઈ હતી. જાણે લાલ ઓઢણાં ને ચૂંદડી પાથર્યા હોય એમ મરચાંની ખળીઓ ખેતરોની કાળી ભોંયમાં તડકામાં ઝગારા મારતી. હવામાં મરચાંની તીખી-મીઠી ગંધ વેરાયા કરતી.

આવા દિવસની એક ઢળતી બપોરે ભગાની આંખ ચમકી ઊઠી. એનો જૂનો દોસ્તાર જગો ઓચિંતો આવી ચડ્યો. ભગાનું આશ્ચર્ય શમતું નહોતું. જગો હમણાંકો વાર્તાઓ લખતો, છાપાંમાં ક્યારેક લેખ લખતો, ક્યાંક ક્યાંક એની કવિતા છપાતી. ગામના બેચાર ભણેલા ગણેલા ગણાતા શિક્ષકો એના વખાણ કરતા ત્યારે ભગો મનોમન રાજી થતો. કહેતો, આ જગો ને હું તો એ, પાકા દોસ્તાર, બીજી ગુજરાતીથી છઠ્ઠી ઇંગ્રેજી સુધી એક પાટલીએ ભણેલા.

હજીયે ક્યેંક કાગળ લખે છે. હા... જગાના એકબે કાગળોય ભગા પાસે સચવાઈ રહેલા. આજે જગો સાક્ષાત સામો આવી ઊભો હતો. શરીરે જરાક સૂકો લાગ્યો. બાબરીમાં રૂપેરી દોરાયે ખરા. આંખે ચશ્માં, પણ હસવા-બોલવાનું બધું પહેલાં જેવું જ. ભગો રાજીના રેડ થઈ ગયો. જગોયે ખુશખુશાલ. બેયનો હરખ હેઠે બેઠો પછી જગાએ ખુરસીમાં બેસવાનું ને ભગાને વાત કરવાનું સૂઝ્યું. ભગાએ ઢોચકીમાંથી ટાઢા પાણીનું પવાલું ભરીને જગા સામે ધર્યું. ચાવાળા છોકરાને હાક મારી બોલાવ્યો.

વાતની શરૂઆત કેમ કરીને કરવી એની જાણે બેયને મીઠી મૂંઝવણ થતી'તી. જગો ધીમું ધીમું મલક્યા કરે ને ભગો જોયા કરે. ત્યાં ભગાએ દૂરથી આવતા સોમચંદ માસ્તરને જોયા. સોમચંદ માસ્તર ભણેલા માણસ. જગાની વાત નીકળે ત્યારે રસથી સાંભળે. ભગાને જાતજાતના સવાલ પૂછે.

ભગાને થયું, માસ્તર આવે એટલે જગાની ઓળખાણ કરાવું. પછી થયું, માસ્તર આજ રોજ કરતાં ધીમા ધીમા હાલે છે. ત્યાં વળી માસ્તર સામા

ખેતરના ખૂણે થોરની વાડની આડશમાં વળ્યા. ભગો આંગળી ચીંધી કશીક ઓળખાણ જગાને કરાવવા હાથ લાંબો કરતો હતો ત્યાં તો માસ્તર થોરને આડશે બેસી ગયા.

ભગો મનોમન અકળાયો. જગો ભગાના હાવભાવ, આંગળીની દિશા, થોરની વાડ, એકાએક દેખાતું બંધ થયેલું કોક માણસ – એ બધું ઉકેલવા મથતો હતો ત્યાં ભગો જ બોલ્યો, ઓલ્યા સોમચંદ સાહેબ. હમણાં આવવા જોયે.

તને નામથી ઓળખે છે, તારી કવિતાનાં વખાણ –

જગાએ એને અધવચ્ચે જ રોક્યો, હવે છોડને એવી વાત. કવિતા ને બવિતા ઠીક છે બધું. હું તો બસ, બધા જૂના ભાઈબંધોને મળવા નીકળી પડ્યો છું. ઘણાં ગામ ફર્યો, કેટલાયને મળ્યો. અહીં બીજું તો કોણ જાણે કોણ હશે, પણ તારો તો પાકો વે'મ હતો. તે આજ અહીં પધરામણી કરી. બોલ, કેમ ચાલે છે તારું?

અરે! લે'ર છે આપડે તો. આ જકાતનું નાકું. થોડાં કાવડિયાં, આવતાં-જતાં લોક સાથે થોડી હસીખુશી, થોડો સંસાર ને થોડો વેરાગ-બીજું શું?

અરે! તું તો માળા કવિતા જેવું બોલ્યો ને શું?

આપણને ઈમાં કશી ગમ નો પડે. જો, આ માસ્તર સાયેબ આવ્યા. ઈમને તારી ઓળખાણ કરાવું. ભગાએ સોમચંદ માસ્તરને બોલાવ્યા ને ઓળખાણ કરાવી, આ આપડો દોસ્તાર જગો. જગદીશ પંડ્યા, ઓલ્યો કવિ!

સોમચંદ માસ્તર કશું કૌતુક જોતા હોય એમ જોઈ રહ્યા. અકારણ આભારવશ જેવા જોઈને જગો થોડો અકળાયો. એને ભગા જેવા દોસ્તારોને જ મળવું હતું. પણ શું કરે! છેવટે માસ્તરે મૌન તોડ્યું, જગદીશભાઈ, તમને નિરાંતે મળવું છે. જો વાંધો ન હોય તો હું તમારું ઈન્ટરવ્યૂ લઉં?

ભલે! જગાએ ટૂંકો ઉત્તર વાળ્યો. માસ્તર રાજી થઈ ગયા. ને થેલી લઈને ઊભા થતાં થતાં બોલ્યાં : તો રાતે મળું. થોડા સવાલ લખી લાવીશ. તમે જવાબ લખી દેજો :

– એવું શું કામ? અત્યારે પૂછી લોને, એટલે કામ પતે. મારું સાંજનું ઠેકાણું નહીં : માસ્તર સ્ટેજ મૂંઝાણા, પણ ભગાને હોંશ હતી, જગાને રોકી રાખવાની ને બધાની ઓળખાણ કરાવવાની. એણે તોડ કાઢ્યો, એમ કરો, સાંજે શેઠના ઓટલે આવી જજો, ને રૂબરૂ સવાલ-જવાબ કરી લેજો. કેમ જગા, બરોબરને? જગાએ ડોકું ધુણાવ્યું ને સોમચંદ માસ્તર રાજી થતા ઊપડ્યા.

જગાએ ભગાની મહેમાનગતી માણી. મોડી સાંજે ટાવરચોકમાં પાન ખાઈ નવહથ્થા હનુમાનજીની ટેકરીનું ચક્કર લગાવ્યું. બેઉ જણાએ સાંજનું વાળુ કર્યું ને મોડી રોત શેઠની દુકાનને ઓટલે પહોંચ્યા. ત્યાં તો જાણે નાની એવી સભા મળી હોય એટલું માણસ જોયું. રોજના મુલાકાતી તો ખરા જ, પણ તે ઉપરાંત કરીમ પાનવાળો, ગની બકાલી, પરસોતમ સોની, થોડા ઓક્ટોબર ટ્રાયલવાળા વિદ્યાર્થી, બે પાંચ માસ્તરો, સુધરાઈની ચૂંટણીમાં કાયમ હારી જનારો ને પોતાને ખબરપત્રીમાં ખપાવતો લલિત ગાંજો (આ અટક એને એના મૂળ વ્યવસાયમાંથી મળેલી)ને રામગર બાવો. જાણે ગામમાં કોઈએ ઢોલ વગડાવ્યો હોય એમ આ બધું પચરંગી રાવણું મળેલું. ને હા, સોમચંદ માસ્તર તો જાણે કશોક અવસર હોય તેમ નવાં કપડાં પહેરીને આવેલા. હાથમાં કોરા કાગળનું પેડ, એક ડાયરી ને બેત્રણ પેન. થેલી તો ખરી જ. વારે વારે થેલીમાંથી ડાયરી કાઢે ને પાછી મૂકે.

ભગો તો આ બધું રાવણું જોઈને ડઘાઈ ગયો. પણ જગાને આવો અનુભવ એકબે વાર થયેલો, એટલે બધું રમૂજથી જોતો રહ્યો ને નિરાંતવો બેઠો. જો કે એની આંખો આ બધા રાવણામાંથી પરિચિત ચહેરા શોધતી હતી. જાણે કશુંક ખોવાઈ ગયેલું શોધતો ન હોય!

સોમચંદ માસ્તરે જગાનો પરિચય આપીને પોતાનું ઉદ્બોધન પૂરું કર્યું, એ સાથે જ જગાએ દોર સંભાળી લીધો. તેણે જે કહ્યું તેનો ટૂંકસાર એટલો જ હતો કે આટલા બધા સાહિત્ય – કવિતા ને શાયરીના ચાહકો જોઈને તેને આનંદ થયો છે. ને પછી સૂચવ્યું કે સહુ પોતપોતાનો પરિચય આપે – ને જે પરિચય મળવો શરૂ થયો એ તો ગામમાં કાયમ રહેનાર માટેય નવો હતો!

કરીમ પાનવાળો ‘ઉડદૂ’માં લખતો એટલે અહીં એની કદર કોણ કરે? આ એનો તાતો ને તાકીદનો પ્રશ્ન હતો.

ગની બકાલીએ કહ્યું કે તે નાની જિંદગીમાં પાંચ વાર પ્રેમભંગ થયો છે, ને તેની બધીયે શાયરી લોહી ને આંસુમાં કલમ બોળીને લખેલી છે, ત્યારે રમૂજ અને સહાનુભૂતિના અદ્ભુત મિશ્રણનું વાતાવરણ રચાઈ ગયું. રામગર બાવો તો ભક્તિ સિવાય બીજી વાત જ શાનો કરે? એથી બે-પાંચ દોહરા સાંભળ્યા, એમાં પાઠકેર થયા તે તેના પોતાના હતા, પણ મૂળ ચીજ કબીરજી ને રહીમની હતી. લલિત ગાંજો જે શંકાસ્પદ સાહિત્ય ચોરીછૂપીથી વાંચતો, ને ક્યારેક બીજાને વંચાવતો તેના વિશે જાહેરમાં કશું કહેવું એને ઉચિત ન લાગ્યું, પણ ખરી મજા તો ત્યારે પડી જ્યારે ટપુ મેરઈ અણધાર્યો મેદાનમાં આવ્યો.

‘આ આપણનેય રંસ ખરો હો’ કહેતાં કહેતાં તેણે પોતાના એક ગીતનો મુખડો ખોલ્યો : તારું ઓઢણુંયે લીલું ને પોલકુંયે ઢીલું...

જગો હસી પડ્યો, ને ખૂણામાંથી બટુકે ટોળ કરી.

અલ્યા ટપુ, જરાક સરખું, માપસર સીવતો હોય, તો ઢીલું તો નો પડેને! વાતાવરણ ખપ પૂરતું હળવું થઈ ગયું. પછી જગાએ ટૂંકું વક્તવ્ય આપ્યું, જેનો સાર એટલો જ હતો કે અત્યારે હયાત શાયરો ઘાયલ સાહેબથી માંડી નાઝિર દેખેયા ને વિદ્યમાન કવિઓ સુન્દરમ્, ઉમાશંકરથી માંડી જગદીશ પંડ્યા સુધીનાની આબરૂ ને ઈજજત આ સહુના હાથમાં ને હવાલે છે. આ બધા મિત્રો જેટલો સંયમ રાખશે તેટલું ગુજરાતી ભાષાનું કલ્યાણ થશે.

છેલ્લે સોમચંદ માસ્તરે જગાને કશુંક સંભળાવવા વિનંતી કરી. જગાએ કહ્યું કે બપોરે તેને માસ્તરનાં દર્શન થયાં ત્યારથી કોણ જાણે કેમ, પણ કવિશ્રી મનહર મોદીનો એક શેઅર મનમાં ઘુમરાય છે તો એ જ કેમ ન કહી દે? બધાએ ઉત્સુકતાથી હા ભણી, ને જગાએ શેઅર સંભળાવ્યો,

‘અહંહં છીંક જેવું હાસ્ય વેરી

જરા બેસી જવા આઘે ગયો છે!’

પછી થોડો ગણગણાટ થયો, થોડી કાનાફૂસી થઈ, થોડી અસમંજસ થઈ, કોઈ સહેજ હસ્યું, કોઈએ મોંએથી ડચકારો કરીને કશું સમજાણું નહીં એમ સૂચવ્યું ને રાવણું વેરાયું ત્યારે ફક્ત રામગર બાવો પ્રગટ રીતે બોલ્યા : બહોત ગહેરી ચીજ હે! માસ્તરનો ઈન્ટરવ્યૂ તો બાકી જ રહી ગયો!

(સ્વૈરકથા, ૨૦૧૮-માંથી)

નંબર તો મારો હતો પણ ઓરડામાં બેઠેલાં બધાંની ડોક દરવાજા તરફ લંબાઈ. સાવ નાની ઓરડીમાં ત્રીસ જણ! લગભગ બધાંને બેઠાં બેઠાં જ સૂવું પડતું.

એકાદ વરસ પહેલાં જ્યારે મને અહીં લાવવામાં આવી ત્યારે હું અહીંના માહોલથી બિલકુલ અજાણ હતી. ઓરડીમાં પ્રવેશતાં જ મેં આટલા લોકોને બેઠેલા જોઈ પ્રશ્નાર્થ નજરે વોર્ડન સામે જોયું.

“તો ક્યા યહાં એશ કરને આવી હૈ?”

અહીં સવાલો કરવામાં નથી આવતા અને સામે વળતા જવાબ પણ આપવામાં નથી આવતા. સદ્નસીબે આ વાત હું પહેલા દિવસથી શીખી ગઈ હતી. જૂનો અનુભવ કંઈ તો કામ આવેને!

“મેડમ, યહાં કહાં જગહ હૈ? અભી હમ ટોટલ તીસ જને હૈ. ઈસકો ક્યું લાચી?” એ ત્રીસમાંથી એક સ્ત્રી બોલી.

“ચૂપ મર સાલી, તેરે ફૂટપાથ સે તો જ્યાદા જગહ હૈ યહાં” વોર્ડન ગિન્નાઈ.

“અચ્છા હોતા વહીં પર કિસી કી ગાડી કે નીચે આ કે મર જાતી” અને એ ખડખડાટ હસી પડી.

“ઔર શાયદ વોહ આદમી સલમાન હોતા, હાયે!” અંદરોઅંદર હસાહસ અને મજાક ચાલુ થઈ ગઈ.

વરસ પહેલાં આ ઓરડીમાં અત્યંત અણગમા સાથે જ્યાં મને જગ્યા મળી હતી ત્યાં હવે હું પણ ઓરડીના અંદરના અંધકારનો એક ભાગ બની ગઈ હતી. હવે ન તો કોઈને મારા કારણે અગવડ પડતી અને ન તો મારી હાજરીની પણ ખાસ નોંધ લેવાતી.

સવારે પેટમાં દુઃખતું હોવાથી હું થોડી આડે પડખે થઈ હતી ત્યાં જ વોર્ડન મને બોલાવવા આવી.

“ચલ આ જા, તેરા સામાન ભી લેલે.” ઊભાં થઈ મેં મારો ધાબળો લીધો અને ચૂપચાપ વોર્ડનને અનુસરી.

“વો ડાક્ટર કા વકીલ આયા હૈ, મીઠાઈ ભી લાયા હૈ સાથ મેં. બાત કરની હૈ?”

મેં નકારમાં માથું હલાવ્યું.

મને જેલના બીજા વિભાગમાં લઈ જવામાં આવી રહી હતી. જ્યાં લગભગ હું મારા આજીવન કારાવાસનાં બાકીનાં બધાં જ વર્ષો વિતાવીશ. દિવસો બાદ તાજી હવાનો સ્પર્શ થયો. દિવસો બાદ અજવાળાથી આંખની કીકીઓ સંકોચાઈ. ખુલ્લા આકાશ નીચે મન ઊડાડીડ થઈ ઊઠ્યું. માથા પરની છત માત્ર એક બંધનરૂપ ભ્રમ હોય એવો અનુભવ ફરી થયો અને ફૂટપાથ પર રહેવાની આઝાદીના એ દિવસો ફરી યાદ આવી ગયા.

*

મુંબઈ. બહુ મોટું શહેર... મોટા મોટા રસ્તા પર મોટી ગાડીઓ... મોટી મોટી ઇમારતોમાં રહેતા મોટા મોટા લોકો... મોટી મોટી ઓફિસો, બજારો, કારખાનાં અને મોટી ઝૂંપડપટ્ટી પણ. ક્યાંક સાંભળ્યું તું કે દુનિયાની સૌથી મોટી ઝૂંપડપટ્ટી અહીં મુંબઈમાં છે, પણ ઝૂંપડું હોવું પણ જ્યાં મોટી વાત હોય ત્યાં હું આઈ સાથે ફૂટપાથ પર રહેતી. આઈ મારી મા ન હતી પણ હું સમજતી થઈ ત્યારથી હું એમની સાથે જ રહેતી. એને ભૂલથી પણ મા કહેવાઈ જાય તો ગુસ્સે થઈ જતી ને ક્યારેક મારી પણ બેસતી.

આઈ મને સાથે જ રાખતી. મને ક્યારેય ભૂખી સૂવા ન દેતી પણ જો હું થોડું પણ વ્હાલ કરવા જાઉં તો ગુસ્સે થઈ જતી.

“પ્યાર બેવકૂફી હૈ, સાલા ફૈલાદ જૈસે ઇન્સાન કો પાની બના દેતા હૈ.”

હું ફાટી આંખે તેને જોયા કરતી. કદાચ આઈને પ્રેમથી જ નફરત હતી. થોડી મોટી થતાં તેણે મને એક-બે ભજન શીખવાડ્યાં અને પછી ક્યારેક મંદિરની બહાર ભીખ માંગવા બેસાડતી. મારી વધતી વયની સાથે ધીરે ધીરે મારી ભીખની આવક પણ વધવા લાગી છતાંયે તેણે મને ભીખ માંગવાનું છોડાવી દીધું.

દિવસ આખો ચસોચસ ભિડાઈ રહેતા તેના પથ્થરી હોઠ રાતે ખૂલી જતા. રાત પડતાં આઈ બીડીઓ ફૂંકતી અને સસ્તો દારૂ પીતી, પણ મને એ બધી વસ્તુઓને અડકવા પણ ન દેતી. નશામાં હોશ ગુમાવી આઈ મર્દોને બેફામ ગાળો દેતી અને મને એમનાથી દૂર રહેવા સમજાવતી. તેની આ રોજની તાકીદ અને બળાપા છતાંયે હું પ્રેમમાં પડી.

“આઈ, તેરે કો એક બાત બોલની હૈ.” મારે જે વાત કહેવી હતી એ આઈની આંખોમાં સ્પષ્ટપણે વાંચી શકાતી હતી.

જરા થોથવાઈને શબ્દો ગોઠવીને હું આગળ બોલી.

“આઈ, મેં રમેશ સે પ્યાર...”

“પ્યાર? પ્યાર બેવકૂફી હૈ. મૈને તેરે કો કીતની બાર સમજાયા.” મારી વાત અડધેથી જ કાપી.

“પર આઈ, વો મેરે સે શાદી ભી કરેગા ઓર અપને સાથ ભી રખેગા.”

“ઉસ ખોલીવાલે રાઈસઝાદેને તુજે બરાબર ફસાયા હૈ. યે પૂરી કી પૂરી મર્દ જાત...”, આઈના ચહેરા પર કડવાશ તરી આવી.

“બસ કર આઈ, મેરા રમેશ ભી તેરે મર્દ જૈસા હી હો ઐસા તો નહીં.” મેં પણ વિચાર્યા વિના બોલી નાખ્યું.

એ દિવસ પછી આઈ કંઈ જ બોલી નહીં. હું ખૂબ રડી, તેને ખૂબ મનાવી, માફી પણ માંગી પણ આઈ કશું બોલી જ નહીં. અંતે ત્યાંથી નીકળી હું રમેશ પાસે આવી ગઈ. અહીં પેટભર ખાવાનું હતું, માથા પર છત હતી અને ચાર દીવાલોની હૂંફ. હવે વરસતા વરસાદમાં પલળવું નહોતું પડતું કે ઠંડી રાતોમાં ઉજાગરા થતા ન હતા. ઘરને હું ચકચકિત રાખતી. હું નસીબદાર હતી કે મને આવો ચાહનારો અને સુઘડ પતિ મળ્યો હતો જે ક્યારેય ટંટો કરતો ન હતો કે દારૂ પીને મારતો પણ ન હતો. કોઈ વ્યસન કે ખરાબ આદત નહીં. રમેશ છૂટક કામ કરતો. એ ચોક્કસ શું કરતો એ મને ખબર ન હતી પણ મને બહુ ખુશ રાખતો.

એ સારા દિવસોમાં મને સારા દિવસો રહ્યા. અમે બંને બહુ ખુશ હતાં. જરૂરી દવાઓ, ડોક્ટરની નિયમિત તપાસ, સારું ખાવાનું. રમેશ મારી બહુ કાળજી લેતો. મારે રમેશ જેવો દીકરો જોઈતો હતો અને રમેશને મારા જેવી દીકરી. ખુશીની બુલેટ ટ્રેન વિના અવરોધે બસ દોડ્યે જતી હતી.

પૂરા દિવસે દુખાવો ઊપડતાં એ મને દવાખાને લઈ ગયો. છેલ્લી ઘડીએ ઓપરેશન કરવું પડ્યું.

“મેરા બચ્યા કહાં ગયા?” હું ભાનમા આવી ત્યારે મારા ખાટલા પાસેનું પારણું ખાલી જોઈને મેં બૂમ પાડી.

“ઈતના ચિલ્લા ક્યું રહી હૈ? બચ્યા મરા હુઆ પૈદા હુઆ થા.” નર્સે યાંત્રિક રીતે કહ્યું.

રમેશ ડોક્ટર સાથે વાત કરીને રૂમમાં આવ્યો. હું તેને વળગીને ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી પડી.

કોઈ પણ જાતના ઉમળકા વગર જ નવા સ્કૂટર પર અમે હોસ્પિટલથી ઘરે પાછાં આવ્યાં. થોડા સમય પછી મારા શરીરમાં ફરી નાનકડા જીવે દસ્તક દીધી. પૂરા દિવસે મેં ફરી બાળકને જન્મ આપ્યો પણ બાળક મરેલું પેદા થયું. રમેશ મારી કાળજીમાં કોઈ ક્યાશ રાખતો નહીં છતાં આવું બીજી ત્રણ વાર થયું. ચાર બાળકોને જન્મ આપ્યા હોવા છતાં હું મારા એકપણ બાળકનું મોં જોવા પામી ન હતી. આનાથી વધારે બદકિસ્મતી શું હોઈ શકે? માતા બનવાની ખૂબ ઈચ્છા હોવા છતાં હું મનોમન હતાશ થઈ ચૂકી હતી. રમેશે હજી આશા છોડી ન હતી પણ મારું શરીર મને કે રમેશને સાથ આપવા તૈયાર નહોતું.

“ક્યા હુઆ? ઐસે સિમલા કી કુલ્હી બનકે ક્યું પડી હૈ?” મારી નિષ્ક્રિયતાએ રમેશને આ સવાલ કરાવ્યો.

“રમેશ, એક બાત બતા. હમારા પહલા બચ્યા લડકી થી યા લડકા?” રમેશને જાણે સાપ સૂંઘી ગયો.

“ઔર જો આખિર મેં પૈદા હુઆ વો...? વો મેરે જૈસા સાંવલા થા યા તેરે જૈસા ગોરા?” આંખના બંને ખૂણેથી આંસુઓ દદડી પડ્યાં.

“ઈસ વક્ત યે સબ? ક્યા પાગલ હો ગઈ હૈ તું?” રમેશ સજાળો ઊભો થઈ ગયો.

ધીરે ધીરે બધું સામાન્ય થતું ગયું. હવે હું બહુ સવાલ કરતી નહીં અને પથારીમાં પડેલી બરફની પાટ જેવા મારા શરીરથી હવે રમેશ દાઝી ઊઠતો નહીં. ઘણા દિવસથી આઈ બહુ યાદ આવી રહી હતી એટલે સાંજે હું એને જોવા ઘરેથી નીકળી. વાતાવરણમાં થોડો બફારો હતો. જૂનનું આકાશ વાદળોથી છવાયેલું હતું. ઘણા દિવસ પછી

આમ રસ્તા પર ચાલતી નીકળી. બરફગોળાની લારીઓ, ચાટનાં ઠેલાં, ફૂલવાળી સ્ત્રીઓ અને આસપાસ રમતાં બાળકો. ફૂટપાથ પર ગાળેલા એ જૂના દિવસોની યાદથી ચહેરા પર આનંદની લકીર ખેંચાઈ.

ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં એ હોસ્પિટલ આવી જ્યાં મારાં બાળકોએ આ દુનિયામાં પહેલું પગલું મૂક્યું અને છેલ્લા શ્વાસ છોડ્યા હતા. મન ફરી વ્યગ્ર થઈ ગયું. આંખો નિતારીને રસ્તે વળી જ રહી હતી ત્યાં જ રમેશનું સ્કૂટર હોસ્પિટલની બહાર ઊભેલું જોઈ મેં એ તરફ ડગલાં માંડ્યા. ઓપરેશન થિયેટરની બહાર રમેશ ડોક્ટર સાથે કંઈ વાત કરી રહ્યો હતો અને એક માણસ આઈસબોક્સ જેવી પેટી લઈને ઊભો હતો. નમતી સાંજના અંધારે કોઈ મને જોઈ શકે એમ ન હતું એટલે હું એમની વધારે નજીક ગઈ. પણ ડોક્ટર અંદર જતા રહ્યા. અંદરથી એક બાઈને સ્ટ્રેચર પરથી રૂમમાં લઈ જવાઈ. પેલો પેટીવાળો માણસ અંદર ગયો અને પાંચ-દસ મિનિટમાં બહાર આવી ઝડપથી રિક્ષામાં ગોઠવાઈ ગયો.

રમેશ હજુ ડોક્ટર સાથે અંદર જ હતો. એ નીકળે પછી અહીંથી જવાનું વિચારતી હું ત્યાં જ અંધારું ઓઢીને ઊભી રહી. થોડી વારમાં અંદરથી રડારોળ સંભળાઈ.

“મેરા બચ્યા કહાં હૈ? કહાં હૈ મેરા બચ્યા?” પેલી બાઈ ભાનમાં આવી રઘવાઈ થઈને નર્સને પૂછી રહી હતી.

“ચિલ્લા મત, વો મરા હુઆ પૈદા હુઆ થા.”

***

“નંબર ૭૦૩”. હું આગળ આવી.

“તેરે પે દક્કા ૩૦૨ – અપને મર્દ કે ખૂન કરને કા ઔર ૩૦૭ નર્સ કા ખૂન કરને કી કોશિશ કરને કા ઇલ્લામ હૈ. તુમ્હે સરકારી વકીલ કે લિયે અરઝી દેની હૈ?” વોર્ડને ફરી પોતાની ડ્યુટી પૂરી કરવા યંત્રવત્ પૂછ્યું.

“જી નહીં.”

“અપને અચ્છે રવૈયે કી વજહ સે તુમ્હે યહાં કી કેદી ઔરતોં કે બચ્યોં કા ખાના બનાને કા કામ દે રહે હૈ. ઉસકો અચ્છી તરહ સે કરના.”

હવાની એક નાની લહેરખી આવીને મારા પાલવમાં સંતાઈ ગઈ. જાણે મારાં બાળકોની કિલકારીઓથી આખું આભ રમતું થઈ ગયું.

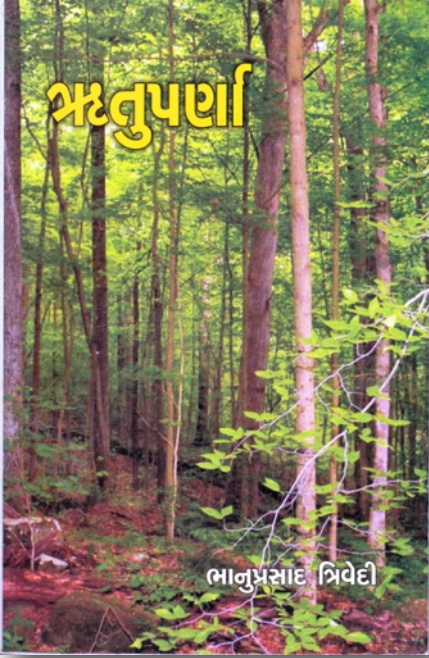
(‘એતદ્’, જાન્યુઆરી-માર્ચ, ૨૦૨૦)

રાત્રીની હેલી પછી બિંદુ છિન્ન
 વર્ષાવતું આભ હતું વિષણ્ણ,
 ઘટા દુમોની ભીની ભીની શામળી
 કન્યા સમી સોહત આદિવાસી.

તૂટ્યું હતું ના હજી સૃષ્ટિ-મૌન,
 રહી રહી સ્પર્શતી લહેર મુગ્ધ,
 કદંબ-ગુચ્છે જલ-શીકરોશી
 પૃથ્વી અનાઘાત હતી, અને હું ય.

આછા ઉજાસે નીરખ્યું અગાસીમાં :
 ઊગી હતી પોયણી બદ્ધ-સંપુટ!
 ભાલે હતું અર્ચન, સિક્તકેશા,
 મૌઘેય શાકુન્તલ-માર્ગશીર્ષા.

શી મૌનની આ લય-મુગ્ધ મીંડ!
 રે કિન્તુ જાગે અવ શોર... ભીડ...

પાત્રો

વિભુચરણદાસ

રાજચંદ્ર

એકવેદી

માવલો

પટવાળો

[જનક વિદેહી મિલ્સના મેનેજિંગ એજન્ટ શેઠશ્રી પાંચ (વત્તા ૧૦૧ મોંઘવારી ભથ્થું) વિભુચરણદાસનું દફતર.]

સમય : સાંજની પાળી પૂરી થવા પહેલાંનો.

જો આ નાટિકા યુદ્ધ પહેલાં લખાઈ હોત તો આ દફતરનું વર્ણન જુદું હોત, એટલું જ નહિ. પણ જેનું વર્ણન કરવાનું છે તેને હિસાબે તો સાવ અણઘડ અને ગ્રામીણ પણ લાગત. પણ યુદ્ધે એવા અભદ્ર દર્શનમાંથી આપણને તાર્યા છે; કારણ કે પેલી પડવાની આળસે ઊભી રહેલી કોટડીની જગ્યાએ અહીં તો સુંદર, સુસજ્જ અને 'સુ'રંગી ઓફિસ છે. પંખા વિનાય સદાકાળ ઠંડક રહે એવો 'એરકન્ડિશન પ્લેન્ટ' ત્યાં કામ કરે છે. ગરમીનો પારો નીચે ઊતરવા માંડે ત્યારે એને પહોંચી વળવા ત્યાં વીજળીનાં 'હીટર' પણ છે. આંધળા કાયની પડદીવાળા, ચકાવે ઘૂમતા બારણામાંથી તમે અંદર દાખલ થાઓ ત્યારે પહેલાં તો તમે અંજાઈ જાઓ એવી તેજછાયાની ગોઠવણ છે. જ્યાં આંખ પાધરું જોવા માંડે એટલે એક વિશાળ મેજની પાછળ બેઠેલા શે ઠસાહેબનું દર્શન થાય. એમના રૂપેરી વાળની ઝીણી ફરફર જ્યારે પાછલી બારીની લીલી પડદીની પશ્ચાદ્ભૂમિમાં નજરે ચડે છે ત્યારે તમને સમુદ્રકિનારાનો ખ્યાલ આવી જ જાય છે. વિશાળ મેજ પરના, તેજને અદકું કરી પાછું વાળતા, કાયના ઝગારામાં શેઠસાહેબનું વ્યક્તિત્વ પણ ઝળહળું થઈ રહે છે.

કોઈએ માનવકાયને માટે 'આલિશાન' કે 'કુશાદે' એવું વિશેષણ હજુ લગી ન વાપરીને, શેઠ વિભુચરણદાસને માટે જ એ અણબોટ્યું છોડી દીધું જણાય છે.

સામેની ખુરસીમાં સ્ટોર બજારના રાજા, ઝેડ. સાહેબરામની કંપનીના સર્વેસર્વા રાજચંદભાઈ બે ઠા છે. રાજિયા નામે જ્યારે એ ઓળખાતા ત્યારના અને આજના સમયમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ચૂક્યો છે. એ વખતના માગનારા અને ન માગનારાનાંય છાજિયા-પરાજિયાંને એમની વેપારી બુદ્ધિથી એમણે સ્મૃતિશેષ અને એ પણ અદેખા હરીફોમાં જ મર્યાદિત બનાવી દીધાં છે. આંબલીના કચૂકાના ઔદ્યોગિક ગુણોની જાણ કરાવવાનું શ્રેય શ્રી રાજચંદભાઈની વેપારી કુનેહને જાય છે.

[વિશાળ ટેબલ પર માત્ર બે જ વસ્તુઓ છે : ૯૯૯ની સિગારેટનો ડબ્બો અને ઍશ-ટ્રે.]

રાજ : મને થયું, શેઠસાહેબને મળતો જાઉં.

વિભુ : સ્ટોરના વેપારીને એવું મન દહાડામાં બેત્રણ વાર થતું હોવું જોઈએ.

રાજ : સાચી વાત છે, સાહેબ, બેત્રણ વાર મળીએ નહિ ત્યાં લગી ચેન જ ન પડે.

વિભુ : ઈશ્વરભજન તો તમે કરતા જ હશો!

રાજ : સ્ટોર્સના વેપારીને માટે, સાહેબ, મિલનો માલિક તે જ ઈશ્વર હોય છે. એ જિવાડે તો જીવીએ.

વિભુ : પણ એ જિવાડે શી રીતે?

રાજ : અરે સાહેબ, એમાં કાંઈ કહેવાપણું હોય?

વિભુ : એમાં દયાનો કશો સવાલ જ નથી.

રાજ : મેં એવું ક્યારે કહ્યું? માત્ર સગવડ સચવાવી જોઈએ.

વિભુ : પણ એવું હોય તો તો...

રાજ : અલબત્ત, બન્ને બાજુનું હોવું જોઈએ.

વિભુ : (સિગારેટ કાઢે છે) હં.

રાજ : (તુરત જ દીવાસળી સળગાવતાં) મેં એ જ કહ્યું, સાહેબ! સમજૂ માણસનું આ જ સુખ હોય છે; ઈશારામાં સમજે.

વિભુ : અરે, તમે એટલું સમજતા હો તો તો જોઈતું'તું શું? કઈ છે આ બ્રાન્ડ?

રાજ : નાઈન નાઈન નાઈન.

વિભુ : મળે છે?

રાજ : નથી મળતું એ વાત જ ખોટી છે, સાહેબ! જોઈએ તેટલી મળે છે – મેળવવી હોય તેને!

વિભુ : એમ?

રાજ : મોકલાવી આપું, સાહેબ? બહાર મોટરમાં જ પડ્યા છે.

[વિભુચરણદાસ બટન દબાવે છે, પટાવાળો દાખલ થાય છે. વિભુચરણદાસ તુરત જ રાજચંદ સામે મૂંડીથી ઇશારો કરે છે.]

રાજ : જુઓને, બહાર મોટર ઊભી છે, એમાંથી લલ્લના ડબ્બા લાવોને.

[કેટલા ડબ્બા લાવવાના એનો ઇશારો ઝીલવા પટાવાળો પળભર ઊભો રહે છે. રાજચંદના ધ્યાનમાં એ નથી ઊતરતું.]

રાજ : ઓળખીને ગાડી? (ધ્યાનમાં આવતાં) હોય તેટલા લાવજો.

[પટાવાળો જાય છે.]

વિભુ : (આરામપૂર્વક ધુમાડી ખેંચતાં) લોને, રાજચંદ, તમે પણ...

રાજ : ના રે, સાહેબ.

વિભુ : એમ કેમ? તમે ત્યારે માત્ર પાવાનું જ કામ કરો છો?

રાજ : ના, સાહેબ, એમ નહિ, પણ...

વિભુ : ત્યારે એવો ખોટો વિવેક ન કરીએ. બોલો, શું કહેતા હતા?

રાજ : ખાસ તો કાંઈ નહિ સાહેબ. આમથી નીકળ્યો ત્યારે, કહ્યું, જોતો જાઉં, કાંઈ ઇન્કવાયરી હોય તો.

વિભુ : મુદ્દાની વાત કરો.

[પટાવાળો ત્રણ ડબ્બા ટેબલ પર મૂકે છે. ડબ્બાની સંખ્યા વિશેનો અસંતોષ શેઠસાહેબના ચહેરા પર થોડી તંગરેખા દોરે છે.]

રાજ : આપ ક્યાં નથી જાણતા, સાહેબ?

વિભુ : કોની? નાના શેઠની વાત કરો છો?

રાજ : હું કહું તો ખોટું કહેવાય, સાહેબ, પણ...

વિભુ : ના, ભાઈ, એમાં સંકોચ શા માટે રાખવો જોઈએ? વહેવાર છે એ તો. આ દુનિયામાં સત્ય માત્ર એક જ વસ્તુ છે.

રાજ : જન્મ અને મરણ?

વિભુ : ના, ભાઈ, ના. ખરી રીતે તો એ બંને જેવી અસત્ય વસ્તુ જ બીજી કોઈ નથી.

રાજ : હા....

વિભુ : સત્યમાં સત્ય વસ્તુ છે દાપું, હકસાઈ. જિંદગી પણ જન્મનું એક દાપું જ છે ને?

રાજ : પણ સાહેબ...

વિભુ : નાના શેઠ મહિના માસ પર મારી પાસે આવ્યા. હું તો આવનારનાં પગલાં વરતું. ક્યાંક પૈસા ખોઈ આવ્યા જેવા લાગતા હતા. ઉંમરલાયક દીકરાને દબાવીને કહેવાય પણ શું?

રાજ : ના, સાહેબ, એવું કાંઈ ન થઈ શકે, પેલા ભૂંગળિયાનું થયું તેવું થાય.

વિભુ : છાપામાં જાહેરખબર આપવી પડે, જાહેરખબર. ‘ભાઈ બચુ, તું જ્યાં હોય ત્યાંથી પાછો આવ, તારી મા...’

રાજ : બધાંય આબરૂનાં ઢાંકણ, સાહેબ.

વિભુ : મેં પૂછ્યું, કેમ નાના શેઠ? ત્યારે કહે, ખિસ્સાખર્યાં જોઈએ છે.

રાજ : હા... આ... આ...

વિભુ : મને તો એક બાજુથી હસવું આવે અને બીજી બાજુથી ગુસ્સો ચડે. મેં તો એને ધમકાવ્યા.

રાજ : અરે... શેઠ...

વિભુ : ના ના, એવું કશું નહિ. પણ તમે જાણો જ છોને કે છેલ્લા વરસ દિવસથી તો સ્ટોર-ખરીદીનું કામ હું કરતો જ નથી?

[કઈ સાક્ષી પૂરવી એની સમજ ન પડતાં રાજચંદ મૂંગો રહે છે.]

અરે, આખું સ્ટોર — પરચેઇઝ ખાતું જ નાના શેઠને સોંપ્યું છે. એમને ફાવે તેટલો અને તેટલા ભાવે ખરીદ કરે.

રાજ : એ તો ખરું.

વિભુ : તો પછી, આવો જુવાન, મારી પાસે આવીને ખિસ્સાખર્યાં માગે?

ધૂળ પડીને જીવતરમાં? કરોડોની ખરીદી પોતાને હાથે કરે અને બાપા પાસે ખિસ્સાખર્યાં માગે!

રાજ : અણસમજુ, અવહેવારુ!

વિભુ : શિક્ષણ લજવ્યું, શિક્ષણ.

રાજ : પણ શેઠસાહેબ, આમાં તો...

વિભુ : જુઓ, રાજચંદભાઈ, વહેવારની વાતમાં બિલકુલ ચોખ્ખા રહેવું જોઈએ.

રાજ : એ જ, હું પણ એ જ કહું છું, સાહેબ. પણ આ તો બે છેડે જકાત જેવું છે.

વિભુ : અરે, તમે માસ્તરને ધરમ નથી કહેતા?

રાજ : સાહેબ, ખુદ દેવને નિવેદ ધરાતું હોય પછી પૂજારીને રાજી રાખવાનું પ્રયોજન?

વિભુ : તમારા લોકોનું દુઃખ જ આ હોય છે ને? અરે ભલા આદમી, ખુદ ઈશ્વરને પૂજારી વિના ચાલતું નથી, તો વળી ભગત તે કઈ વાડીનો મૂળો?

રાજ : પણ સાહેબ, આ બધું...

વિભુ : ના, મારે બધું જાણી જવું નથી. હું તો સહેજ ઈશારો કરતો હતો. પેલા ગોળના પાણીવાળો ઝઘડો ન થાય. તમે એને 'સાઈઝિંગ' કહો!

રાજ : એ બાબત આપ નચિંત રહેજો. પણ સાહેબ, શું કહું, શેઠસાહેબ? કશું પોસાણ નથી રહેતું.

વિભુ : સ્ટોરના ધંધામાં પોસાણ નથી એમ કહેનારા તો તમે જ મને પહેલા મળ્યા.

રાજ : સાવ સાચી વાત કહું છું. લડાઈ દરમિયાન જો કોઈ એક વર્ગે ભારેમાં ભારે વેઠ્યું હોય તો એ સ્ટોરના વેપારીએ.

વિભુ : એમ? પંચ્યાસી રતલથી એકસો પંચ્યાસીએ તો તમે પોતે પહોંચ્યા! અમારી નજર સામે.

રાજ : એ તો ફુગાવો, સાહેબ, ફુગાવો. સોના બારનો હિસાબ.

વિભુ : એ તો જે હોય તે, પણ આ કિસ્સામાં તો હવે બધી લગામ નાના શેઠના હાથમાં છે.

રાજ : પણ સાહેબ, આમાં તો...

વિભુ : ભલા'દમી, એમાં તમારું શું જાય છે? કન્યાની કેડે ભાર છેને?

રાજ : હા, એ ખરું.

વિભુ : તો પછી પારકાના ધનનું દાન કરવામાં કંજૂસ શું કામ બનો છો?

રાજ : દાન કરવાની મારી ગુંજાશ તો જુઓ!

વિભુ : (કાંડાની ઘડિયાળ જોવા સિફતથી કોટની આસ્તિન ઊંચી કરી) જુઓને રાજચંદભાઈ, એમાં દલીલને થોડો પણ અવકાશ છે જ નહિ; નાના શેઠને રાજી કરો.

રાજ : નાના શેઠ અને મોટા શેઠ! (બોલી ગયા બદલ પસ્તાવો તુરત એમને ચહેરે આવી જતાં) હું એમ કહેતો હતો, સાહેબ, કે બન્નેનું,...

વિભુ : જુઓ રાજચંદભાઈ, બંને બધું જાણે છે અને છતાં કોઈ કશું જાણતું નથી. બીજી બધી માથાફૂટ મૂકી અને તમે તમારે કોરાં બિલ મૂકજોને. એટલું તો સમજો કે કૂવામાં હશે તો હવાડામાં આવશે.

રાજ : એ તો ખરુંસ્તો, સાહેબ. વાણિયો ઝાટકે માંધનું માંધ.

વિભુ : લો, ઊપડો ત્યારે

[સિગારેટ ધરે છે. રાજચંદ સિગારેટ લે છે.]

રાજ : બીજા ડબ્બા મોકલું, સાહેબ?

વિભુ : હાસ્તો, આ તો એક જ દિવસની ખોરાકી થઈ!

[રાજચંદ જાય છે. એકલા પડેલા વિભુચરણદાસ કાગળ પર કાંક આંકડા લખે છે. પછી ડાબા હાથથી જમણા કાનની બૂટ ખેંચે છે. માથા પર હાથ ફેરવી, એશ-ટ્રે પર મૂકેલી સિગારેટને મોંમાં મૂકે છે. ઘંટડી મારી સિપાહીને બોલાવે છે.]

વિભુ : મિ. એકવેદીને બોલાવ, જો.

[એકવેદી આવે છે.]

વિભુ : શું હતું, મિ. એકવેદી?

એકવેદી : કઈ બાબતનું, સાહેબ? પેલી બોબિનની બાબતનું?

વિભુ : ત્યારે તમારી સાથે હું શું નવી મિલ ઊભી કરવાની વાત કરવાનો હતો?

એકવેદી : (ગમ ખાઈ જઈ) એની ચોરી પકડાઈ ગઈ!

વિભુ : ચોરી? કોની ચોરી? શેની ચોરી?

એકવેદી : બોબિનની, સાહેબ.

વિભુ : એમ ફોડ પાડીને કહોને ત્યારે! કોણ છે ચોર?

એકવેદી : માવલો અને એની ટોળી છે.

વિભુ : જતે દિવસે આ લોક પણ લિમિટેડ કંપનીઓ ઊભી કરશે.

એકવેદી : એમને મેં ઘણા સમજાવ્યા છે. આપ બે શબ્દ કહો.

વિભુ : શો જમાનો આવ્યો છે! નજર સામે ચોરી કરે અને આપણે જોયા કરવાનું! વારું, બોલાવો એને.

[એકવેદી બહાર જાય છે.]

વિભુ : (એકલા ગણગણતાં) પૈસા આપતાં છતાં પ્રામાણિકતા ન મળે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ચોરી. લાખના પણ ચોર અને કાખનાં પણ ચોર!

[એકવેદી માવલા સાથે દાખલ થાય છે.]

વિભુ : માવા, તારી સામે હવે ખૂબ ફરિયાદો આવે છે.

માવો : સાહેબ, માણસો અદેખા એમાં હું શું કરું?

વિભુ : અલ્યા, આવું જૂઠું? પાછી શિરજોરી?

માવો : શેઠસાહેબ, ત્યારે છોકરાંને રમવા હું બેચાર બોબિન લઈ ગયો એમાં તો લોક ગામ ગજવે છે. દરવાજા વાસવાનું તો કોઈને સૂઝતું જ નથી!

વિભુ : તમારા લોક સાથે ભલાઈ ચાલે જ નહિ. ભાઈભલાઈને તો તમે લોક ઘોળીને પી જાઓ છો. છાણના દેવને તો જોડાની જ પૂજા જોઈએ.

માવો : એ પણ અજમાવી જુઓ, શેઠસાહેબ!

વિભુ : અલ્યા, આટલો ફાટ્યો છે?

માવો : (ટાઢે પેટે) એમાં ફાટવાનું ક્યાં છે? બાકી ખોટો દમ કોણ સહી લે?

વિભુ : તું ચોરી કરે અને કહેવાય પણ નહિ?

માવો : એ ચોરી હોય તો જરૂર કહો!

વિભુ : એ ચોરી નથી, ત્યારે શું દાનધરમનું કામ છે?

માવો : એવું જ, સાહેબ.

એકવેદી : માવા. શેઠસાહેબ સામું આવું ન બોલાય.

માવો : પણ હું ક્યાં કશું ખોટું કહું છું? નાના શેઠના કહેવાથી...

વિભુ : શું કહ્યું? આમાં પાછો નાના શેઠને લાવે છે? હરામખોર...

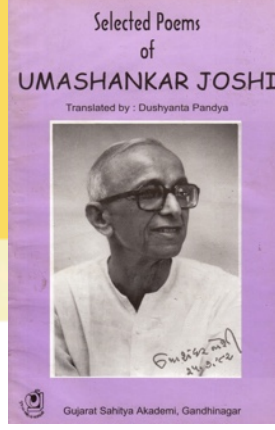
માવો : હું તો ખરું છે તે કહું છું. આપના કહેવાથી હું ગાંસડી ઉપાડી જતો હતો એની નાના શેઠને ખબર પડી એટલે નાના શેઠે મને આ કામ સોંપ્યું.

વિભુ : એકવેદી, કાઠો આ લુચ્યાને બહાર. પોલીસને સોંપી દો.

[મલકાતાં માવલાને એકવેદી બહાર લઈ જાય છે. ઊભા થઈ ગયેલા શેઠ બેચાર આંટા મારે છે. અચાનક વિચાર સ્ફુરતાં ટેલિફોન કરે છે.]

વિભુ : હલ્લો, કોણ રાજચંદ કે? જુઓને, પેલી બોબિનની ઇન્કવાયરી છે ને, એ બાબતમાં તમે પહેલાં મને મળજો, નાના શેઠને નહિ, હં? ના... ના... એવું કાંઈ ખાસ નથી.

[એમને ટેલિફોન પર વાત કરતા મૂકી પડદો પડે છે.]

A LITTLE GIRL'S FUNERAL

અનુ. દુષ્યંત પંડ્યા

તને નાનીશીને કશું રડવું ને શું કકળવું?
 છતાં સૌયે રોયાં! રડી જ વડમા લોકશરમે,
 હસી જોકે હૈયે નિજ ઘર થકી કાશ ટળતાં.
 બિચારી બાનાં બે ગુપ્ત ચખ્ખિંદ્રુય વચમાં
 ખર્ચાં, સ્પર્શ્યાં તુંને નહિ. યમ સમા ડાઘુજન તે
 નિચોવે શા કાજે નયન અમથાં અન્ય ઘર? ને
 વિચાર્યું હું જેવે, મરણ કૂણું તે શીદ રડવું?
 – છતાં સૌયે રોયાં રૂઢિસર, દઈ હાથ લમણે.

ખભે લૈને ચાલ્યા, જરી જઈ, વળાંકે વળી ગયા,
 તહીં ઓટે તારી સરખી વચની ગોઠણ દીઠી.
 રહી'તી તાકી એ, શિર પર ચઢીને અવરને
 સૂઈ રૂહેવાની આ રમત તુજ દેખી અવનવી,
 અને પોતે ઊંચા કર કરી મથી ક્યાંક ચઢવા;
 – અમે આગે ચાલ્યા – રમત પરખી જૈ જ કપરી,
 ગળા પૂંઠે નાખી કર, પગ પછાડી, સ્વર ઊંચે
 ગઈ મંડી રોવા. તુજ મરણથી ખોટ વસમી
 અકેલીએ આખા જગત મહીં એણે જ વરતી.
 અને રોવું નહોતું પણ મુજથી રોવાઈ જ ગયું!

(ગંગોત્રી, ૧૯૩૪)

What mourning and weeping to thee, O little
 one?
 Yet all wept! Granny cried for show
 Though happy in her heart, – one less harass-
 ment,
 Poor mom shed two hidden tears, but
 They didn't touch you. Why should mourners
 Carrying you squeeze out tears for somebody
 not their own?
 And even I thought, 'why cry over such a tiny
 tot's death?
 And yet, thanks to custom, we all shed tears,
 Putting our hands on our foreheads.

Picking you up on shoulders, we started,
 And a little further on took a turn.
 There we saw a girl of your age, your friend :
 She stared, 'what game this, lying quietly
 On somebody else's shoulder?'
 She raised her hands to climb up somewhere.

We moved on. She realised the fatal game,
 Placed her hands behind her neck,
 Started kicking and crying loudly,
 Only she out of the whole world felt
 Your loss. And though I didn't want to,
 I couldn't help weeping.

સાહિત્યનું નોબલ પ્રાઇઝ જીતનારા મહાન સાઉથ અમેરિકન લેખક ગ્રેબિયલ ગાર્શિયા માર્કેઝે 'લવ ઇન ટાઇમ ઓફ કોલેરા' (૧૯૮૫) નામની ઉત્તમ નવલકથા લખી હતી. જો માર્કેઝ આજે જીવતા હોત તો તેમને કદાચ 'લવ (અથવા હેટ) ઇન ટાઇમ ઓફ કોરોના' લખવાનો વિચાર આવ્યો હોત. માર્કેઝે પોતાની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે જુદા જુદા ઇન્ટરવ્યૂઝમાં ખૂબ બધા અને સુંદર વિચારો શેર કર્યા છે. માત્ર ઊભરતા લેખકોને જ નહીં, પણ સુસ્થાપિત લેખકોના દિમાગમાં પણ વિચારોના તણખા પ્રગટાવી દે તેવી એમની વાતો છે.

માર્કેઝ એક મુલાકાતમાં કહે છે, 'ચંગ રાઇટર્સને મારે એટલી જ સલાહ આપવાની છે કે તમે એ લખો જે તમે અનુભવ્યું છે. કોઈ પણ લખાણ લેખકના સ્વાનુભવ કે ખુદની અનુભૂતિઓની સચ્ચાઈમાંથી આવ્યું છે કે કેવળ વાંચેલી ને સાંભળેલી વાતોના આધારે લખાયેલું છે તે તરત પરખાઈ જતું હોય છે.'

માર્કેઝ મેજિક રિયલિઝમ માટે જાણીતા છે. મેજિક રિયલિઝમ એટલે તદ્દન અવાસ્તવિક કે જાદુઈ વાતોને એવી રીતે લખવી જાણે કે તે વાસ્તવિક હોય. આ કાલ્પનિક ઉદાહરણ લો : 'કાલે મધરાતે મારી ઊંઘ ઊડી ગઈ. મેં બારીનો પડદો હટાવીને જોયું તો આકાશનો ચંદ્ર મારા ઘરના કમ્પાઉન્ડમાં જે પેલો લીમડો છે એની એક ડાળી પર બેઠો બેઠો પોતાની શીતળતા પ્રસરાવી રહ્યો હતો. મેં ચંદ્રને પૂછ્યું : કેમ શું થયું? કેમ આજે આકાશ છોડીને મારા આંગણે આવવું પડ્યું? ચંદ્રે જવાબ આપ્યો : મારે તારી સાથે એક અગત્યની વાત કરવી છેને, એટલે.'

આ મેજિક રિયલિઝમ છે. ચાંદામામા આકાશ છોડીને આપણી સાથે ગપ્પાં મારવા છેક આપણા ઘર સુધી આવે તે એક ફેન્ટસી થઈ, પણ મેજિક રિયલિઝમ અજમાવતી વખતે આ આખી વાતને એટલી સહજતાપૂર્વક લખવામાં આવે કે જાણે તે સત્ય છે. માર્કેઝને અત્યંત પ્રતિષ્ઠા અપાવનારી નવલકથા 'વન હન્ડ્રેડ યર્સ ઓફ સોલિટ્યૂડ' (૧૯૬૭)માં મેજિક રિયલિઝમનો ભરપૂર ઉપયોગ થયો છે. યુવા લેખકોને પોતાના અનુભવો પર મદાર રાખવાની સલાહ આપનારા માર્કેઝ સ્વયં માયાવી તત્ત્વોને એક શૈલી અથવા ફોર્મ તરીકે વાપરે તે કેવું? આની સ્પષ્ટતા માર્કેઝની આ વાતમાં થાય છે :

'મારાં જે કામની સૌથી વધારે પ્રશંસા થઈ છે તે મારી કલ્પનાશીલતામાંથી નીપજી છે, પણ સચ્ચાઈ એ છે કે મારાં લખાણોમાં એક પણ વાક્ય એવું હોતું નથી જેના મૂળિયાં વાસ્તવિક અનુભૂતિમાં દટાયેલા ન

હોય. મારી પાસે 'વન હન્ડ્રેડ યર્સ ઓફ સોલિટ્યૂડ'નો આઈડિયા હતો, હું એના પરથી નવલકથા લખવાની કોશિશ પણ કરતો હતો, પણ મને સતત લાગ્યા કરતું હતું કે કંઈક ખૂટે છે. મને સમજાતું નહોતું કે વાત કેમ જામતી નથી. આખરે એક દિવસ આ કથા કેવા સૂરમાં કહેવી જોઈએ તે મને સમજાયું. આ ટોન (એટલે કે મેજિક રિયલિઝમ)નો પછી મેં 'વન હન્ડ્રેડ ઓફ સોલિટ્યૂડ'માં ઉપયોગ કર્યો. હું નાનો હતો ત્યારે મારી દાદીમા મને આ જ રીતે વાર્તાઓ સંભળાવતાં. વાત સુપરનેચરલ અને ફેન્ટસીની હોય, પણ દાદી તે એટલી સહજ રીતે વર્ણવે કે એવું લાગે કે જાણે આ બધું સાચું જ છે. મેજિક રિયલિઝમનું ફોર્મ પકડાતાં જ હું પાછો નવલકથા લખવા બેસી ગયો. હું રોજેરોજ લખતો. નવલકથાનો ડ્રાફ્ટ ફાઇનલ કરતાં મને અઢાર મહિના લાગ્યા. મેજિક રિયલિઝમનું તત્ત્વ લાવતા પહેલાં મેં 'વન હન્ડ્રેડ...'ના જે ડ્રાફ્ટ્સ લખ્યા હતા તેમાં મારી બિલીફ નહોતી. મને સમજાયું કે સૌથી પહેલાં તો મારે મારી જાત પર, મારા કન્વિક્શન પર અને મારા લખાણ પર ભરોસો મૂકવો પડે. કપોળકલ્પિત લાગતી ઘટનાઓ અને વર્ણનોને પણ એવી જ રીતે કાગળ પર વ્યક્ત કરવાં પડે, જેવી રીતે મારી દાદી મને વાર્તાઓ સંભળાવતી હતી – સંપૂર્ણ ગંભીરતાથી, પૂરેપૂરી સહજતાથી.

કળા, સર્જન, ક્રિએટિવિટી, અભિવ્યક્તિ, પેશન... આ બધું બરાબર છે, પણ લખવું આખરે તો મજૂરી છે. માર્કેઝ સાહિત્યસર્જનને રીતસર સુથારીકામ સાથે સરખાવે છે. અહીં સાહિત્યસર્જન એટલે ઊંચું કામ અને સુથારીકામ એટલે તુચ્છ કામ એવો અર્થ મહેરબાની કરીને કોઈએ તારવવો નહીં, પ્લીઝ. માર્કેઝ કહે છે, 'આખરે તો સાહિત્ય બીજું કશું નહીં, પણ સુથારીકામ જ છે. બંનેમાં ખૂબ મહેનત કરવી પડે છે. લખવું એ લાકડાના ટુકડામાંથી ટેબલ બનાવવા જેટલું જ અઘરું છે. બંનેમાં તમારો પનારો વાસ્તવ સાથે પડે છે અને વાસ્તવ લાકડા જેટલું જ કઠણ મટીરિયલ છે. બંનેમાં ટ્રિક્સ અને ટેકનિકની ભરપૂર જરૂર પડે છે. તમે સાહિત્ય સર્જો કે ટેબલ બનાવો, બંનેમાં જાદુ ઓછો ને મહેનત વધારે જોઈએ. ફેન્ય સાહિત્યકાર પ્રોસ્તે કહ્યું છે તેમ, સાહિત્યસર્જન માટે દસ ટકા ઇન્સ્પિરેશન (પ્રેરણા)ની અને નેવું ટકા પર્સિપેરેશન (મહેનત)ની જરૂર પડે. મને સુથારીકામનો જાતઅનુભવ નથી, પણ કાષ્ટકળા કરતા સુથારો પ્રત્યે મને સૌથી વધારે માન છે.'

શું સર્જન કરવાનું બળ પૂરું પાડે એવી પ્રેરણાનો ઝરો આખી જિંદગી અખંડપણે વહેતો રહે છે? ના. માર્કેઝ કહે છે, 'ઉંમર વધે છે તેમ પ્રેરણાનો ઝરો સુકાતો જાય છે. પરિણામે ટેકનિક પર વધુ ને વધુ આધાર રાખતા જવું પડે છે. જો ટેકનિક કે કાસ્ટ પર હથોટી ન હોય તો બધું ખતમ થઈ જાય છે. મોટી ઉંમરે તમારી લખવાની ગતિ ઓછી હોય, તમે વધારે સતર્ક હો અને પ્રેરણા પાંખી હોય. પ્રોફેશનલ લેખકો સામે સૌથી મોટો પડકાર આ જ હોય છે.'

આથી જ માર્કેઝની આ સલાહ સૌ લેખકોએ ગાંઠે વાળી લેવા જેવી છે : ('પ્રેરણા કે અંતઃ સ્ફુરણાની ઝાઝી રાહ જોયા વિના) લખો... બસ, લખ્યા કરો, લખતા રહો.'

(દિવ્યભાસ્કર(દૈનિક), ૧૦, જૂન ૨૦૨૦)

એકત્ર ઈ-બુક્સ

ગુજરાતીનાં સ્મરણીય પુસ્તકોની

રમ્ય અને સંતર્પક ઈ-બુક શ્રેણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ । નારાયણ દેસાઈ
અપરાજિતા । પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અમાસના તારા । કિશનસિંહ ચાવડા
અમૃતા । રઘુવીર ચૌધરી
અરધી સદીની વાચનયાત્રા - ૧- ૪ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
અલગારી રખડપટ્ટી । રસિક ઝવેરી
અશ્રુઘર । રાવજી પટેલ
આપણો ઘડીક સંગ । દિગ્વીશ મહેતા
કંકાવટી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
કુરબાનીની કથાઓ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ખરા બપોર । જયંત ખત્રી
ખાંભીઓ જુહારું છું । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ગાંધીજીની જીવનયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ । ગિજુભાઈ બધેકા
ગીતામંથન । કિશોરલાલ મશરૂવાળા
જન્મનિકે । સુરેશ જોષી
જીવનનું પરોઢ । પ્રભુદાસ ગાંધી
જેલ ઓફિસની બારી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
તિબેટના ભીતરમાં । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ત્યારે કરીશું શું? । લિયો ટોલ્સ્ટોય
દિવ્યચક્ષુ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
પન્થિની । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
પૂર્વાલાપ । કાન્ત - મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
બાપુની છબી । કાકા કાલેલકર
બારીબહાર । પ્રહલાદ પારેખ
ભજનાંજલિ । કાકા કાલેલકર
ભારેલો અગ્નિ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
ભવનું ભાતું । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી । મનુભાઈ પંચોળી
મારા ગાંધીબાપુ । ઉમાશંકર જોષી
મારી હકીકત । નર્મદ
મોરનાં ઈંડાં । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
રખડુ ટોળી । ગિજુભાઈ બધેકા
રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ । નગીનદાસ પારેખ
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
વિદિશા । ભોળાભાઈ પટેલ
દ્વિરેફની વાતો - ભાગ ૧ । રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
વેવિશાળ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
શીંગડાં માંડતાં શીખવશું । મનુભાઈ પંચોળી
શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
સત્યના પ્રયોગો । મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૧ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

સર્વોદય । મોહનદાસ ગાંધી
સાત વિચારયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હાર્ય-માળાનાં મોતી । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હિંદ સ્વરાજ । મોહનદાસ ગાંધી
અવતરણ । સં. રમણ સોની
સમુદી । યોગેશ જોષી
અરૂપસાગરે રૂપરતન । યજ્ઞેશ દવે
અવલોકન-વિશ્વ । સં. રમણ સોની
અસ્તિ । શ્રીકાન્ત શાહ

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ - શ્રેણી

ઈદમ્ સર્વમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રથમ પુરુષ એકવચન (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
ઈતિ મે મતિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પશ્યન્તિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
આત્મનેપદી (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રત્યંચા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઈતરા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
તથાપિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
પરકીયા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઉપજાતિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ગૃહપ્રવેશ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
બીજી થોડીક (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
અપિ ચ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
એકદા નૈમિષારણ્યે (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
વિદુલા (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કથાયક (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
છિન્નપત્ર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
મરણોત્તર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કિંચિત્ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કથોપકથન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કાવ્યચર્યા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
શૃણ્વન્તુ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અરણ્યરુદન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ચિન્ત્યામિ મનસા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અષ્ટમોઅધ્યાય (વિવેચન) । સુરેશ જોષી

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

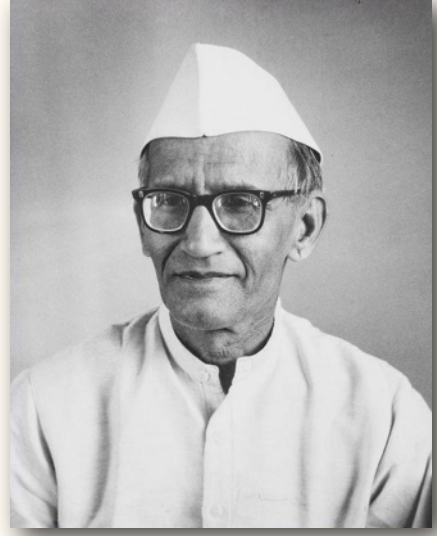

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

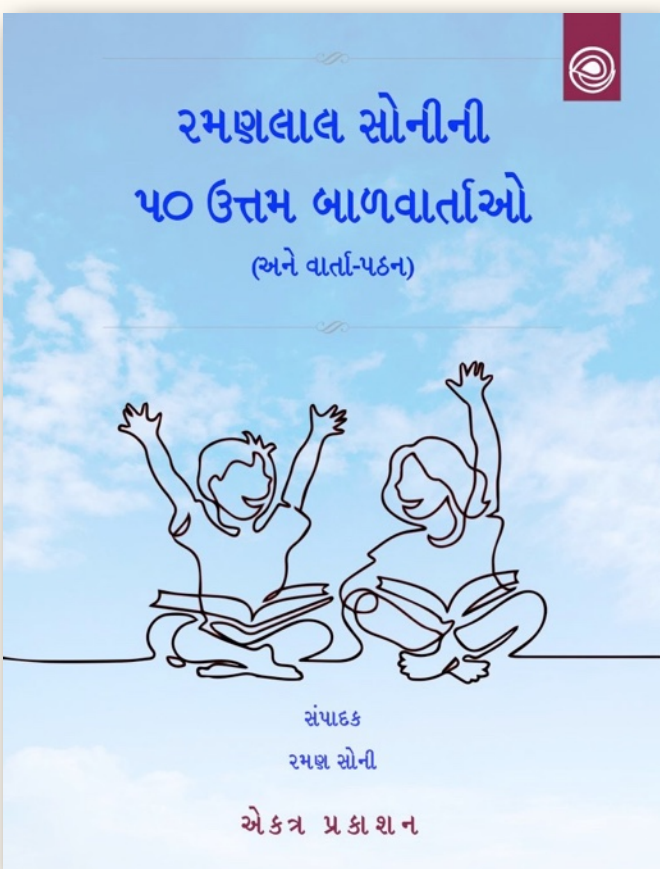
રમણલાલ સોની

ગુજરાતી ભાષાના એ એક સુખ્યાત બાળ-સાહિત્યકાર અને એક સમર્થ અનુવાદક હતા.

સતત ૭ દાયકાથી પણ વધારે વર્ષો સુધી એમણે સહજ, સરળ, કલ્પનાશીલ અને વિસ્મયસભર બાળ-કવિતા-વાર્તા અને ટૂંકાં નાટકોનાં અનેક પુસ્તકો લખ્યાં; ‘વિશ્વની લોકકથાઓ’ જેવાં સરળ ભાવાનુવાદવાળાં સંકલનો કરી આપ્યાં અને ‘ગુરુદેવ રવીંદ્રનાથ’ જેવાં પ્રેરક ને રસપ્રદ ચરિત્રો લખ્યાં. એમની સર્જકતાએ ઘણી પેઢીઓનાં બાળ-કિશોરોની રસવૃત્તિને પોષણ આપ્યું.

અનુવાદક તરીકે પણ એમની એવી જ દીર્ઘ સાધના રહી. ઉત્તમ બંગાળી લેખકો શરદબાબુ અને રવીંદ્રનાથનાં અનેક વાર્તા-નવલકથાઓનાં પુસ્તકોના, મૂળને અનુસરતા ને છતાં ગુજરાતીમાં જ લખાયા હોય એવા સહજ-પ્રવાહી અનુવાદોથી એમણે અનેક વાચકોને ઉત્તમ ને રસાળ અનુવાદો સંપાડાવ્યા. અંગ્રેજીમાંથી શેરલોક હોમ્સની જાણીતી ડિટેક્ટીવ વાર્તાઓના (10 પુસ્તકોમાં) એવા જ સહજ-રસાળ અનુવાદો પણ એમણે આપ્યા.

મોડાસાના વતની આ લેખકની શરૂઆતની કારકિર્દી શિક્ષક તરીકેની રહી. આઝાદીની લડતમાં સંકળાયા પછી એ જીવનપર્યંત સમાજહિતનાં કાર્યોમાં ને લેખન-અનુવાદની સાધનામાં રત રહ્યા. જૈફ વયે એમને મળેલો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એમનાથી ધન્ય થયો.

રમણલાલ સોનીની ૫૦ ઉત્તમ બાળવાર્તાઓ (અને વાર્તા-પઠન)

સદ્ગત રમણલાલ સોની (૧૯૦૮-૨૦૦૬) એ જીવનના સાત દાયકા સુધી કવિતા-વાર્તા-નાટકો રૂપે બાળસાહિત્યનું સર્જન કર્યું એમાં એમનાં સવા-સો જેટલાં વાર્તાસંગ્રહો અને વાર્તાપુસ્તિકાઓ પ્રગટ થયાં છે.

એ પુસ્તકોમાં ૬૦૦ ઉપરાંત નાની-મોટી, મૌલિક-રૂપાંતરિત વાર્તાઓ છે. એમાંથી આ ૫૦ વાર્તાઓ ચૂંટી છે.

*

આ ૫૦ વાર્તાઓમાંથી ૨૭ જેટલી વાર્તાઓ પસંદ કરીને એનાં પઠન પણ રજૂ કર્યાં છે.

અનુક્રમણિકામાં એવી પઠિત વાર્તાઓની સામે પઠન કરનારનાં નામ લખ્યાં છે.

વાર્તાઓનું પઠન કરનાર આ સૌ જાણીતાં લેખકો અને પ્રવક્તાઓ છે. વળી આ પાઠકો ૬ વર્ષની બાળકીથી લઈને ૭૫ વર્ષના વરિષ્ઠ સુધીનું વયવૈવિધ્ય પણ ધરાવે છે.

– સંપાદન અને સંકલન: રમણ સોની

<https://ekatra.pressbooks.pub/ramanlalsoninivartao/>

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.